

“Stad zonder hart”

De belevenis van de stedelijke openbare ruimte vanuit geloofsperspectief

Afbeelding: “De Verwoeste Stad” van Ossip Zadkine

Masterscriptie Grootstedelijke Vraagstukken en Beleid
Faculteit der Sociale Wetenschappen
Erasmus Universiteit Rotterdam

Schrijver: drs. Ercan Büyükçifçi - 270158
Begeleider: dr. Willem Schinkel
Meelezer: Prof. dr. Jack Burgers

Rotterdam, 3 november 2009

Voorwoord

Een hartstochtelijke reis is ten einde gekomen.

Niet alleen de studie Sociologie is hiermee ten einde gekomen, maar ook een (te) lange periode van studeren (8 jaar!). Eerst de studie Bedrijfskunde, daarnaast de propedeuse voor Psychologie en nu Sociologie met als specialisatie: Grootstedelijke vraagstukken en beleid. Met betrekking tot deze scriptie bestond de reis allereerst uit het achterhalen van het scriptieonderwerp en het toewerken naar een onderzoeksvoorstel. Gevolgd door het voeren van zeer boeiende gesprekken: ik heb enorm genoten van de gesprekken. Uiteindelijk het schrijven van een definitieve versie van de scriptie.

Deze reis heb ik natuurlijk niet alleen doorgemaakt. Meerderen hebben zich ingespannen voor de totstandkoming van deze scriptie. Ik wil dan ook alle gesprekspartners bedanken voor de tijd die ze hebben vrijgemaakt (soms wel 3 uur!) en de rijkelijke informatie die ze me hebben gegeven. Tegelijkertijd wil ik hen mijn excuses aanbieden omdat ze in deze scriptie behandeld zijn als nummers. Ik wil dhr. Willem Schinkel bedanken voor het begeleiden van deze reis op de vrijdagochtenden, voor zijn enthousiasme voor dit onderwerp en zijn scherpe analyse. Mijn bijzondere dank en volle liefde gaat uit naar Meike. Deze reis hebben we samen afgelegd en zal me, net als *Bakker Bart*, de uitbreiding van onze vocabulaire met woorden als 'scriptie-en' en 'die-harden' en natuurlijk de momenten in de *bieb* tot sluitingstijd: "*the library will be closing in 5 minutes, please leave the library now!*", altijd bij blijven. Tijdens deze reis heeft zij vaak genoeg mijn bagage moeten dragen. Heel erg bedankt *canim!* Ook wil ik mijn familie bedanken die mij in deze reis van emotionele steun heeft voorzien: '*buradan canım aileme teşekkürler*'. Verder mijn vrienden voor wie volgens mij het woord *scriptie* het laatste is dat ze de komende tijd nog willen horen. En natuurlijk wil ik God bedanken: *Allah'a şükür*.

Aanleiding voor dit onderzoek

Ik heb een passie voor de inrichting van steden. Welke keuzes worden er gemaakt? Waarom die keuzes? Welke overwegingen hebben hierbij een rol gespeeld? Ik heb ook een passie voor geloof. Maar hoe kan het zo zijn dat men zich de ene keer op en top gelovig voelt en de andere keer geloof terzijde schuift. In mijn scriptie wilde ik hoe dan ook deze twee thema's behandelen, maar hoe?

Het laatste vak dat ik voor Sociologie volgde, 'Sociologie van de ruimte', was voor mij een ware eyeopener. Uit dit vak bleek dat ruimte namelijk niet alleen de willekeurige ruimte is die men voor ogen heeft. Een eetkamer als fysieke ruimte biedt bijvoorbeeld de mogelijkheid om als meerdere ruimtes beleefd te worden: eetruimte, kletsruimte, kleurige ruimte, speelruimte, stille ruimte, wiskundige ruimte. Maar ook als een ruimte waar de sporen van globalisatie te herkennen zijn dankzij de inrichting met Ikea meubels en het contact met internationale vrienden via een internetverbinding. Er kan zelfs sprake zijn van een historische ruimte vanwege foto's of de geur van kruiden in het eten die allerlei herinneringen oproepen. De ruimte krijgt een veelheid aan betekenissen zodra iemand de ruimte fysiek of mentaal betreedt. Ruimte wordt dus gecreëerd.

Om terug te komen op geloof: wat is dan de verhouding tussen geloof en ruimte? Daar is de moskee of de kerk voor! In de periode dat ik 'Sociologie van de ruimte' volgde en tevens mijn gedachten liet gaan over een scriptieonderwerp, deed zich een simpele situatie voor. De maandagavonden verbleef ik, in verband met een opdracht voor mijn werk in Bergen, in een hotel in Alkmaar. Als bewoner van

Rotterdam die naast zijn werk vaart probeerde te maken met zijn scriptie, waren die avonden in het hotel uiterst waardevol. Tijdens de avonden in het hotel zocht ik zo nu en dan naar een rustmoment, dit vertaalde zich soms in bidden. Wel moest ik weten waar Mekka ligt, dus het eerste wat ik automatisch deed was naar het plafond kijken?! Maar waarom?

In 2006 verbleef ik tijdens mijn verblijf in Indonesië voor een uitwisselingprogramma van mijn studie Bedrijfskunde in een hotel in Yogyakarta. Bij binnenkomst in de hotelkamer viel de waslijst met aanwijzingen op de deur met 'wat te doen in geval van nood' me als eerste op. Wat mij hiervan is bijgebleven is dat ik vooral niet in paniek moest raken. Iets verder de hotelkamer in vielen me nog twee dingen op, beide op het plafond. Het ene was in beweging, een chicak (salamander). Het andere wat me opviel was de pijl op het plafond. Als onwetende heb ik dit gekoppeld aan de voorschriften op de deur en zodanig geassocieerd met een vluchtroute. Een paar dagen later heb ik echter ontdekt dat het niet zo was, de pijl bleek namelijk een aanwijzing te zijn van waar Mekka ligt.

Samenvatting

Onderhavig onderzoek richt zich op het thema 'sense of belonging' vanuit geloofsperspectief. De discussies omtrent geloof wijzen erop dat geloof terug is van weggeweest, terwijl de heilige stad eerder al is verruild voor de uitstad of de werkstad. De vraag die in onderhavig onderzoek centraal staat is: *"Wat is de invloed van identificatie met geloof op de belevenis van stedelijke openbare ruimte? En welke implicaties heeft dit voor de 'sense of belonging' in de stad?"*

Om zicht te krijgen op processen rond betekenisgeving aan ruimte en in het bijzonder de belevenis van en hiermee de binding aan de stedelijke openbare ruimte is in hoofdstuk 2 ingegaan op deze thema's. Hieruit blijkt dat fysieke ruimte sociaal geconstrueerd wordt en zo gemaakt wordt tot een sociale ruimte die verschillend gebruikt en beleefd worden. Deze verschillen kunnen leiden tot het ontstaan van 'contested space', ruimte waarover conflict, verzet, weerstand, ondermijning en confrontatie bestaat vanwege verschil in controle over macht en middelen (Low en Lawrence-Zuniga, 2003;18). Vooral de stedelijke openbare ruimte vormt een interessante omgeving in dit verband, omdat er sprake is van een hoge mate van stedelijkheid. Deze ruimte kent immers een veelzijdigheid aan sociale groepen en leefstijlen en een diversiteit aan stedelijke functies als economie, politiek en recreatie (Van der Wouden, 1999;11).

Ten behoeve van het onderzoek zijn kwalitatieve interviews uitgevoerd met jongeren die zich identificeren met geloof. De mate van identificatie met geloof verschilt onder de gesprekspartners. Hiermee is als het ware een zo compleet mogelijk beeld verworven van het geloofsperspectief op de stedelijke openbare ruimte. Dit onderzoek heeft zich vanwege praktische redenen gericht op de stedelijke openbare ruimte in Rotterdam. Bekend is dat Rotterdam hierin een unieke stad betreft omdat het hart van de stad is gebombeerd, maar dat neemt niet weg dat er belangrijke bevindingen zijn opgedaan.

Het blijkt dat vanuit geloofsperspectief de stedelijke openbare ruimte in Rotterdam beleefd wordt als een ruimte waar weinig ruimte is voor geloof. In dit verband wordt ten eerste gewezen op de heersende cultuur in de stad. Zo blijkt uit de gesprekken dat de stedelijke openbare ruimte zich kenmerkt door een cultuur van individualisme, anonimiteit en ongelooft. Er is zoal sprake van 'harde mentaliteit', 'doelloosheid', 'zwakke binding', 'consumptiedrang' en 'gebrek aan normen en waarden'.

Het blijkt echter dat de belevenis van weinig herkenning van geloof in de stedelijke openbare ruimte zich niet alleen beperkt tot de stedelijke cultuur. Redenerend vanuit de diverse functies die een stad zou kunnen bieden wordt opgemerkt dat er in hoge mate nadruk wordt gelegd op de economische- en de vermaakfunctie. Al met al wordt de stedelijke openbare in Rotterdam geconstrueerd als een plek waar weinig ruimte is voor geloof.

De beperkte aanwezigheid van geloof in de stedelijke openbare ruimte en het idee dat geloof beleefd zou moeten worden in de privésfeer wordt bekritiseerd; de stad wordt beleefd als een 'stad zonder hart', aldus een van de gesprekspartners. Er wordt (met name door islamitische gesprekspartners) gepleit voor meer ruimte voor geloof door middel van bepaalde elementen in de stedelijke openbare ruimte. Hierbij valt niet alleen te denken aan fysieke elementen, zoals gebedsruimtes en kappelletjes maar tevens aan een akoestiek element als de oproep tot gebed.

De stedelijke openbare ruimte wordt gevormd tot een ruimte waar contestatie over heerst. Zo blijkt uit de gesprekken dat vanuit geloofsperspectief een aantal stedelijke elementen opgemerkt worden die de stedelijke openbare ruimte minder aangenaam of zelfs afstotelijk maken, in die mate dat dit

zelfs leidt tot een gevoel van uitsluiting van bepaalde plekken. Zo roept de aanwezigheid van een beeld als 'Kabouter Buttplug' veel kritiek op. Tevens worden reclameposters waarop schaars geklede vrouwen weergegeven worden door vrijwel alle gesprekspartners als ongewenst ervaren. Als laatste roepen festiviteiten als de Gay Parade die een belangrijk deel van de stedelijke openbare ruimte tijdelijk innemen veel weerstand op.

Zodoende wordt de stedelijke openbare ruimte gecreëerd tot een ruimte waar contestatie heerst ('contested space') in termen van weerstand en conflict (Low & Lawrence-Zuniga, 2003; 18). Overigens beperkt de reactie op het feit dat er weinig geloof wordt herkend in de stedelijke openbare ruimte zich niet alleen tot innerlijke weerstand, er is ook sprake van beweging of actie. Hierbij valt op te merken dat er in de reacties sprake is van een soort tweedeling. Aan de ene kant is er sprake van ontwijking van (dat deel van) de stedelijke openbare ruimte waar weinig ruimte voor geloof wordt herkend. Aan de andere kant is er sprake van duidelijke contestatie; men gaat de strijd aan. Zo wordt er juist gepoogd om in de stedelijke openbare ruimte geloofsruimte te creëren. Dit gebeurt onder andere in de vorm van 'bidden op straat' en aan de hand van 'evangeliseren op straat'.

In onderhavig onderzoek is niet alleen gekeken naar het effect van de belevenis van de stedelijke openbare ruimte op de mate van 'sense of belonging' in de stad. Uit het theoretische kader is gebleken dat plekken getypeerd worden als een ruimte waarmee men zich al dan niet verbonden voelt. De aard van verbondenheid met een plek wordt bepaald door de diverse kwalificaties die men er aan geeft (Goffman, 1968; 235). Niet alleen de sociale context vormt een belangrijke factor voor gevoelens van 'thuis voelen', ook de rol van de fysieke omgeving is hierin aanzienlijk.

Uit de gesprekken is op te maken dat een dergelijk effect van de belevenis van de stedelijke openbare ruimte op het thuis voelen aanwezig is. Vanuit geloofsperspectief is te onderschrijven dat er meer sprake lijkt te zijn van een 'sense of belonging' in de stad wanneer de inrichting hiervan enigszins duidt op de aanwezigheid van geloofsruimte en daarmee bepaalde wensen in de stad weerspiegelt. De belevenis van een beperkte ruimte voor geloof in de stedelijke openbare ruimte, daarentegen, zorgt voor een lage mate van 'sense of belonging' in de stad. Dit is overigens vooral het geval bij gesprekspartners die zich identificeren met de Islam.

De uitspraken van de gesprekspartners tonen echter aan dat de beoordeling van het lokale, de stedelijke openbare ruimte in Rotterdam, onlosmakelijk verbonden is met het beeld dat men heeft over andere steden. In dit kader is eerder in de theorie gesteld dat het 'thuis voelen' bepaald wordt in relatie tot iets anders (Reinders, 2007). Tevens stelde Massey (1994) in dit verband dat de constructie van een plaats niet valt te begrijpen door alleen naar het lokale te kijken. De sociale processen die zich voordoen zijn volgens hem niet alleen van lokale aard, maar ook van mondiale aard. Hij stelt dat er een 'global sense of place' nodig is om plaatsen te kunnen begrijpen en om processen rondom thuis voelen in een stad te begrijpen.

Het zijn niet alleen lokale factoren maar juist ook de niet-lokale factoren die de 'sense of belonging' kunnen bepalen. In dit verband zijn er verwijzingen gemaakt naar andere steden waar uit duidelijk wordt dat er weinig ruimte voor geloof wordt beleefd in de stedelijke openbare ruimte in Rotterdam. Het is bijvoorbeeld niet Istanbul, waar sommige gesprekspartners aangeven een extase mee te maken tijdens de oproep tot gebed, maar het is wel New York, omdat deze stad ook een zakelijke uitstraling heeft. De gesprekspartners merken een duidelijk verschil op tussen religieuze ruimte en niet religieuze ruimte. Dat verschil is leidend in het definiëren van de stedelijke openbare

ruimte in Rotterdam als een plek waar weinig ruimte is voor geloof; deze belevenis is voor sommige gesprekspartners bepalend voor de mate van 'sense of belonging' in de stad.

Op basis van de resultaten uit dit onderzoek wordt ten eerste aanbevolen bewust te zijn van het feit dat een beperkte herkenning van geloof in de stedelijke openbare ruimte onder met name onder jongeren die zich identificeren met de Islam, sterk leidt tot het gevoel om 'terug te keren' naar het land van herkomst of te willen verhuizen naar een stad waar meer aanknopingspunten zijn met de Islam. In onderhavig onderzoek betrof het hoogopgeleide jongeren; zij zullen zonder veel moeite hun kansen vinden in deze landen. Aangezien er in Nederland, in het bijzonder in Rotterdam, sprake is van een tekort aan hoogopgeleide kenniswerkers en stedelijk beleid gericht is op het vasthouden en aantrekken van de midden- en hogere klassen, is het raadzaam hier gehoor aan te geven.

Ten tweede wordt aanbevolen af te zien van de bekrompenheid die de scheiding tussen kerk en staat met zich meebrengt. Er zal meer gekeken moeten worden naar het maatschappelijke rendement dat te behalen valt door handig en natuurlijk binnen de wettelijke kaders in te spelen op de identificatiepatronen door bijvoorbeeld jongeren, ook al wordt de identiteit voor een groot deel gevormd door geloof.

Als laatste, gekoppeld aan de vorige twee aanbevelingen, wordt aanbevolen om de functies die een stad kan bieden te heroverwegen. De stad vormt immers niet alleen ruimte voor werk en recreatie, maar zou ook ruimte kunnen bieden voor meer geloof, zolang daar voldoende vraag naar is. Ook zal men, nu er onder een meerderheid van de migrantenpopulatie het besef heerst Nederland niet te zullen verlaten, de verregaande fysiekruimtelijke secularisatie nogmaals tegen het licht moeten houden met het oog op de heersende identiteiten, levensstijlen en behoeften.

Inhoudsopgave

Voorwoord	- 1 -
Samenvatting	- 3 -
Hoofdstuk 1: Inleiding	- 7 -
1.1 Stedelijke vernieuwing en de openbare ruimte	- 7 -
1.2 Geloof en openbare ruimte	- 8 -
1.3 Probleemstelling.....	- 9 -
1.4 Doel van het onderzoek.....	- 10 -
1.5 Leeswijzer	- 10 -
Hoofdstuk 2: Theoretische kader	- 11 -
2.1 Inleiding	- 11 -
2.2 Fysieke ruimte wordt gemaakt tot een sociale ruimte	- 11 -
2.3 Stedelijke openbare ruimte: integratie en uitsluiting	- 14 -
2.4 Processen van secularisatie en opleving van religie in de stad	- 18 -
2.5 Conclusie.....	- 21 -
Hoofdstuk 3: Methode van onderzoek	- 23 -
3.1 Operationalisering	- 23 -
3.2 Onderzoeksmethode	- 25 -
3.3 De onderzoeksgroep.....	- 27 -
Hoofdstuk 4: Analyse	- 29 -
4.1 Beleving van de stedelijke openbare ruimte vanuit geloofsperspectief	- 29 -
4.2 Contestatie: versturende elementen in de stedelijke openbare ruimte.....	- 36 -
4.3 Sense of Belonging in de stad	- 43 -
Hoofdstuk 5: Conclusies en aanbevelingen	- 50 -
Literatuur	- 55 -
Bijlage 1: Vergelijking tussen Rotterdam en andere steden	- 60 -
Bijlage 2: De City Map Rotterdam.....	- 67 -
Bijlage 3: Citaten.....	- 68 -

Hoofdstuk 1: Inleiding

1.1 Stedelijke vernieuwing en de openbare ruimte

Steden ondergaan drastische veranderingen: in het kader van de “wijkenaanpak” wordt komende 10 jaar miljarden geïnvesteerd in 40 wijken. Een van de vier landelijke hoofddoelstellingen van stedelijke vernieuwing is omgevingskwaliteit (www.vrom.nl, 2009). Hierbij wordt onder andere aandacht besteed aan de kwaliteit van de openbare ruimte. De openbare ruimte heeft een lange tijd weinig belangstelling gekregen. Hier kwam in 1988 verandering in, met het verschijnen van de *Vierde Nota over de Ruimtelijk Ordening* (Van Aalst en Ennen, 2002). (semi-) Openbare ruimtes zijn ruimtes die in principe toegankelijk zijn voor iedereen. Hiermee kunnen deze ruimtes getypeerd worden als gedeelde ruimtes waar de meeste mensen wel onbekend zijn voor elkaar (Lofland, 1998; 9). Veelbezochte varianten van deze ruimtes zijn parken, pleinen, straten en (sport/speel)terreinen, maar ook publieksgebouwen als cafés, winkelcentra, bibliotheken en musea. Ook wegen, wateren en bossen gelden als openbare ruimte, alleen zijn dit ruimtes waar de kans op ontmoeting veel kleiner is. Een ander aspect dat van belang is met betrekking tot de openbare ruimte is de benaming en de (tijdelijke) inrichting ervan, denk aan: beelden, kunstwerken, straatmeubilair, festivals, evenementen en markten.

Kortom, het gaat om ruimtes die met hun inrichting vrij toegankelijk zijn en hierdoor beoogd zijn voor breed publiekelijk gebruik; waar mensen ongeacht hun sociale achtergrond op vrijblijvende wijze met elkaar in contact kunnen komen (Kei-centrum.nl, 2009). Ondanks deze intentie kunnen zich vragen voordoen over de openbare ruimte: wat gebeurt er in de openbare ruimte, welke intenties en symbolische lading wordt door ontwerpers of beleidsmakers verwerkt in de inrichting van de openbare ruimte, welke betekenis veranderingen in de fysieke infrastructuur hebben voor de ‘leefbaarheid’ en ‘toegankelijkheid’ van openbare ruimte en als laatste in hoeverre het gebruik van openbare ruimte specifiek bedoeld is voor bepaalde sociale klassen, etnische groepen, leeftijdsgroepen, of categorieën van geslacht of seksuele geaardheid (Nicis Institute, 2008). Zowel de ‘toegang tot’ als het ‘gebruik van’ de openbare ruimte roept vragen op. Niet alleen kunnen openbare ruimtes getypeerd worden als plaatsen waar harmonie heerst en waar ontmoetingen plaatsvinden, ook kunnen deze plaatsen een voedingsbodem vormen voor ongelijkheid, angst en strijd (Nicis Institute, 2008). Deze vragen zijn met name interessant voor de grotere steden. Sociale processen als globalisering, migratie en individualisering hebben ertoe geleid dat er met name in de grotere steden diversiteit heerst over de linie van etniciteit, cultuur, geloof, sociale klasse, leeftijd, geslacht of seksuele geaardheid. Deze verschillen hebben diverse leefstijlen tot gevolg. Net als het feit dat het in de grote stad niet meer bedenkbare is om op straat louter blank publiek aan te treffen of de Nederlandse taal te horen, is het ook niet te verwachten dat iedereen op dezelfde manier en in dezelfde mate gebruik maakt van de openbare ruimte.

Als gevolg van verscheidenheid in leefstijlen, bestaat er tevens diversiteit in het gebruik van de openbare ruimte (Van Dorst, 2008); terwijl de winkelstraat voor de straatmuzikant fungeert als een werkplek, kan dezelfde straat door een groep jongeren gebruikt worden als een hangplek.

1.2 Geloof en openbare ruimte

Dit onderzoek richt zich op het domein van geloof en de hiermee gepaard gaande belevenis en gebruik van de stedelijke openbare ruimte. Geloof en het publieke domein vormen een interessante verhouding. In de huidige samenleving is er een groeiende aandacht voor religie – een groei van het aantal religieuze mensen in de stad – wat mede leidt tot een terugkeer van religie onder de publiekelijke, bestuurlijke en wetenschappelijke aandacht. Dit speelt terwijl tegelijkertijd gesproken wordt over een scheiding tussen kerk en staat. Hoewel er gesproken wordt over secularisatie, wordt er binnen het stedelijk beleid weldegelijk ruimte gegeven aan religie, denk hierbij aan de vrijheid voor islamitische, protestantse of katholieke scholen. Religieuze instellingen worden ook steeds vaker benaderd voor actuele zaken als bestrijding van criminaliteit, radicalisme en terrorisme en bevordering van integratie. Steeds vaker krijgen religieuze instellingen als moskeeën een maatschappelijke betekenis (www.integratie.net).

Echter, welke ruimte biedt beleid voor religie bij de inrichting van de openbare ruimte? Welke ruimte krijgt religie binnen het domein van de ruimtelijke ordening, in het bijzonder de stedelijke openbare ruimte? Welke inspanningen zijn er vanuit stedenbouwkundig perspectief (ruimtelijke ordening) voor religie? Beperkt dit zich tot bestemmingsplannen voor gebedshuizen en vergunningverleningen voor religieuze instellingen als moskeeën, kerken of begraafplaatsen?

Twee tegenstellingen vormen het maatschappelijke debat over religie: Ten eerste tussen secularisatie en de terugkeer van religie, en ten tweede tussen het private- en het (neutrale) publieke domein (Van de Donk en Plum, 2006). Zo spelen in de openbare ruimte steeds meer vragen omtrent de aanwezigheid van geloof. Religieuze uitingen zijn de laatste jaren steeds meer een onderwerp van gesprek geworden. Nederland kent debatten over de ruimte voor religieuze uitingen

Afbeelding 1

Londen en Madrid zijn sommige bussen tijdelijk voorzien van een antireligieuze boodschap: *“There is probably no God. Now stop worrying and enjoy your life”* (afbeelding 1) Dit heeft in Madrid tot gevolg gehad dat sommige gelovige mensen de bussen met deze tekst niet meer wilden instappen, waardoor er lange wachtrijen ontstonden bij de bushaltes. Als reactie hierop heeft een

in publieke functies als het gemeenteloket, de rechtbank of het onderwijs. In landen als Turkije en Frankrijk heerst er zelfs een verbod op het dragen van religieuze symbolen in openbare scholen. Ook een ander fenomeen heeft zich vrij recent in de openbare ruimte van belangrijke Europese steden voorgedaan. In

Afbeelding 2

christelijke partij in Spanje een tegengestelde boodschap geplaatst, wat tevens gebruikt werd voor het werven van leden voor de eigen partij: *“There definitely is a God. So join the Christian Party and enjoy your life”* (afbeelding 2).

Afbeelding 3

De antireligieuze berichtgeving kent een Nederlandse variant onder de beweging van atheïsme campagne. Langs de snelweg (A4) heeft een aantal weken een soortgelijke tekst, maar dan in het Nederlands op een billboard gestaan: *“Er is waarschijnlijk geen God. Durf zelf te denken en geniet van dit leven”* (afbeelding 3). De Godlievende versie van een dergelijk billboard heeft al sinds lange tijd een positie in Capelle aan den

IJssel. Overigens ook langs de snelweg (A20): “God is liefde” (afbeelding 4). Het lijkt erop dat de discussie rondom het bestaan van God aan commercialisering onderhevig is. Er doet zich een soort godsdienststrijd voor via de commercie binnen openbare ruimte.

In dit huidige klimaat is het interessant om meer zicht te krijgen op de verhouding tussen geloof en de openbare ruimte. Deze relatie zal in dit onderzoek meer specifiek bekeken worden voor de stedelijke openbare ruimte.

Afbeelding 4

1.3 Probleemstelling

De grote stad kent een divers publiek, de aandacht voor religie bij dit diverse publiek lijkt toegenomen. Ditzelfde geldt voor de aandacht van religie in de publieke, bestuurlijke en wetenschappelijke wereld.

De vraag is hoe deze ontwikkelingen zich vertalen in de inrichting van de openbare ruimte. Welke interesses van welke groepen zijn terug te vinden op straten, pleinen, in openbare bibliotheken, bij kunstwerken en in straatnamen; in de openbare ruimte van de stad? Beoogd wordt de openbare ruimte zo neutraal mogelijk, dat wil zeggen toegankelijk mogelijk, in te richten. De vraag is echter vanuit welke optiek, groep, referentiekader de openbare ruimte als neutraal gezien kan worden. ‘Neutraliteit’ van een willekeurig iets behelst alle ambiguïteit van dien omdat deze neutraliteit betwistbaar is indien gekeken wordt vanuit een andere optiek dan de neutraal beoogde optiek. Door de Nederlandse geschiedenis heeft de openbare ruimte een uiting gekregen die vandaag nog altijd van betekenis is. Zo heerst er wat betreft de ‘soundscape’ bijvoorbeeld nog altijd de hegemonie van het Christendom (Corbin, 1994). In vrijwel elke hoek van de stad zijn de kerkklokken te horen in het akoestieke domein van de openbare ruimte. Gezien de diversiteit onder de gebruikers van de stad, lijkt het onmogelijk de vertalingen van deze interesses als een register naast een kaart van de stad bloot te leggen. Steeds meer wordt dan ook waarde gehecht aan ideeën en initiatieven die ontstaan met behulp van burgerparticipatie.

Vanuit het idee dat er hernieuwde aandacht voor religie is in het publieke domein en in het licht van de scheiding tussen kerk en staat is het interessant om specifiek te kijken naar de interesses van mensen die zich identificeren met een religie met betrekking tot de inrichting van de stad, in het bijzonder de stedelijke openbare ruimte. Gesteld kan worden dat religie aan terrein heeft verloren in het publieke domein en in de stedelijke openbare ruimte in het bijzonder. Dit brengt mij tot de volgende probleemstelling:

*Wat is de invloed van identificatie met geloof op de beleving van stedelijke openbare ruimte?
En welke implicaties heeft dit voor de ‘sense of belonging’ in de stad?*

De mogelijkheden die de inrichting van de openbare ruimte biedt, zullen in dit onderzoek verkend worden door vanuit een religieusperspectief naar de beleving van de openbare ruimte te kijken. De neutraliteit van de openbare ruimte en de functie als ontmoetingsplek zouden wellicht een rol kunnen spelen in de mate waarin men zich thuis voelt in een stad. Dit onderzoek zal zich richten op islamitische en christelijke mensen, omdat dit momenteel de twee grootste religies in Nederland zijn.

1.4 Doel van het onderzoek

De verkenningen op het gebied van religie en stad die door middel van dit onderzoek worden opgedaan, hebben allereerst als doel nieuwe inzichten te leveren voor de wetenschap. Het doel is om op basis van kwalitatieve bevindingen, nieuwe inzichten te genereren om processen van betekenisgeving aan de stedelijke openbare ruimte en gevoelens van betrokkenheid in de stad te begrijpen. Het is hierbij uiteraard niet mogelijk om tot een generaliserende 'waarheid' te komen.

De bevindingen zullen vooral van nut zijn voor studies binnen het domein van de sociale wetenschappen met betrekking tot vragen rondom integratie, urbane sociologie of sociologie van de ruimte. Naast een wetenschappelijke bijdrage tracht dit onderzoek aanbevelingen te formuleren die op het gebied van diversiteit in de ruimtelijke ordening, zoals de ideeën van de VROM-raad over multicultureel bouwen en wonen (VROM-raad, 2002), bij kunnen dragen aan het gemeentelijk- en/of Rijksbeleid.

1.5 Leeswijzer

In hoofdstuk 2 geeft het theoretische kader zicht op de voor dit onderzoek relevante thema's. Er wordt achtereenvolgens ingegaan op de sociologie van de ruimte, op processen in de stedelijke openbare, op ontwikkelingen rondom religie in de stad en op de sense of belonging. Vervolgens wordt in hoofdstuk 3 de onderzoeksmethode verder uitgewerkt. In dit hoofdstuk zullen tevens de concrete onderzoeksvragen belicht worden en zal de keuze voor de respondenten toegelicht worden. In hoofdstuk 4 worden de belangrijkste bevindingen van het empirische onderzoek weergegeven. Tevens is er in dit hoofdstuk een koppeling gemaakt met de theorie. In hoofdstuk 5 worden de belangrijkste conclusies getrokken en op basis hiervan worden er een aantal aanbevelingen gedaan.

Hoofdstuk 2: Theoretische kader

2.1 Inleiding

De openbare ruimte in de stad vormt een belangrijk gebied. Het zijn plekken waar mensen elkaar kunnen ontmoeten of waar zij elkaar in ieder geval kunnen waarnemen. Hoewel dit niet direct tot sociale contacten hoeft te leiden, raakt de stedelijke bevolking hierdoor op zijn minst gezegd 'gewend aan elkaar'. Men raakt gewend aan het feit dat er zoiets als 'verschillende leefstijlen' bestaat. In een stad met een bevolking die diverse leefstijlen kent, zullen sommige mensen zich er geheel thuis voelen, maar ongetwijfeld zullen er ook mensen zijn die er geen binding mee hebben en zich wellicht niet geaccepteerd voelen in de openbare ruimte van de stad. Dit laatste kan inhouden dat ze zich in mindere mate thuis zullen voelen in de stad.

Er kan strijd plaatsvinden over diverse omgevingen. Deze veronderstelling berust op het idee dat iedere groep of zelfs elk individu op een andere wijze betekenis geeft aan de ruimte om zich heen. Maar wat houdt ruimte eigenlijk in? Welke sociale consequenties heeft ruimte?

Om meer inzicht te krijgen in de betekenisgeving aan ruimte en de rol van ruimte binnen de sociologie, zal dit hoofdstuk op dit thema ingaan. Hierbij zal allereerst ingegaan worden op de dominante rol van 'historie' in het verklaren van sociale gebeurtenissen. Vervolgens laat dit hoofdstuk zien dat er een steeds prominentere rol ontstaat voor geografie of ruimte binnen de sociale theorie. Ook zal gekeken worden naar de ruimtelijke dimensie binnen sociale groepen en culturen wat kan leiden tot strijd over een ruimte. Gezien de hedendaagse belangrijke rol van de stad zal dit hoofdstuk zich verder verdiepen in de stedelijke ruimte en in het bijzonder de stedelijke openbare ruimte. Als laatste wordt in dit hoofdstuk ingegaan op de aanwezigheid van geloof in de stad. Dit vanwege het hoge aandeel van mensen die zich identificeren met een religie; dit biedt tegelijkertijd een aanloop naar het empirische deel.

2.2 Fysieke ruimte wordt gemaakt tot een sociale ruimte

In de sociale theorie heeft het fenomeen 'tijd' ruime tijd de boventoon gevoerd in het denken over sociale processen. Aan het begin van de 20ste eeuw speelde het idee van "*putting phenomena in a temporal sequence* (Kant's nacheinander)" een meer prominente rol voor sociale theoretici dan "*putting them beside each other in space* (Kant's nebeneinander)" (Soja, 1989; 36). Of het nou ging om een individu, een speciale gebeurtenis of het dagelijkse leven; alles in het leven leek te bestaan uit een historische ('tijd') component en een sociale component. Ruimte werd beschouwd als "*fixed, dead, undialectical (...) the immobile – a world of passivity and measurement rather than action and meaning*" (Soja, 1989; 11-37). Het fenomeen 'tijd' (historie) werd echter gezien als "*richness, life, dialectic, the revealing context for critical social theorization*" (Soja, 1989; 11). Zo stelt Soja dat hiermee binnen de academische wereld historici met hun vakgebied 'geschiedenis', als critici en verklaringzoekers voor sociale gebeurtenissen een geprivilegieerde positie hebben gekend (Soja, 1989; 36). Hiermee kan dus gesteld worden dat de sociale theorie lange tijd gedomineerd werd door het historisch perspectief. In die zin was dit perspectief beperkt; het had geen plek voor een meer ruimtelijk, geografisch perspectief: "*historicism as an overdeveloped historical contextualization of social life and social theory that actively submerges and peripheralizes the geographical or spatial*

imagination" (Soja, 1989; 15). Zonder het belang van de historische dimensie te reduceren, werd sinds het einde van de 20ste eeuw echter steeds duidelijker dat er sprake was van een andere component, een ruimtelijke component (Soja, 1996).

"(...) 'life stories' have a geography too; they have milieux, immediate locales, provocative emplacements which affect thought and action. The historical imagination is never completely spaceless and critical social historians have written, and continue to write, some of the best geographies of the past. But it is always time and history that provide the primary 'variable containers' in these geographies" (Soja, 1989; 14).

Hiermee is niet gezegd dat met de komst van het ruimtelijke perspectief als factor van een meer kritische kijk op sociale processen het historische perspectief minder van belang is of er zelfs niet meer toe doet. Het gaat er juist om dat er een balans wordt gevonden tussen ruimte en tijd in de verklaring voor sociale processen. Zowel geografie als historie, beide zijn manieren van denken die vorm en betekenis geven aan gewaarwordingen (Soja, 1989; 36). Aan het eind van de 20ste eeuw gingen, zoals gezegd, steeds meer wetenschappers zich bezig houden met het feit dat sociale processen ook vanuit een ruimtelijk perspectief bekeken kunnen worden. Dit roept de vraag op wat de relatie is tussen ruimte en sociale processen.

Men kan in objectieve termen spreken over 'een ruimte'; deze ruimte kan aan de hand van wiskundige formuleringen gedefinieerd worden. Een ruimte die zodanig gedefinieerd wordt kent afmetingen en is hierdoor vergelijkbaar, aftrekbaar en optelbaar met andere ruimtes. Maar wat gebeurt er als deze ruimte blootgesteld wordt aan de interpretatie van een individu, een groep of een samenleving. Hoe wordt deze ruimte dan beleefd? Welke betekenis wordt gegeven aan deze ruimte? Een kunststuk als 'The Scream' van Munch bijvoorbeeld kent objectieve standaarden; het schilderij betreft immers een materiële ruimte (*'material space'*) (Harvey, 2006; 132). Het schilderij kent bepaalde afmetingen; hierover is men het destijds eens geworden en sindsdien wordt het gebruikt als objectieve ruimtelijke standaard. Echter, de interpretatie van een ruimte door een individu overstijgt objectieve standaarden. Bij de beleving van het schilderij doen zich ook subjectieve ruimtelijke aspecten voor. Dit kan leiden tot verschillende interpretaties van het schilderij. Zo heeft de schilder vanuit zijn subjectieve beleving van de ruimte dit gepresenteerd in het schilderij (*'representation of space'*). Deze unieke en creatieve weergave van ruimte leidt vervolgens tot subjectieve interpretaties, en dus beschrijvingen van de presentatie van de ruimte in het schilderij, door toeschouwers (Harvey, 2006; 132). Zo zou mijn beschrijving van de ruimte in het schilderij als volgt zijn: "de ruimte betreft een brug waarop een op een man lijkend subject schreeuwend kronkelende bewegingen maakt waarbij de omringende lucht zich ook op die manier gedraagt". Mijn gewaarwording en beschrijving zijn echter, waarschijnlijk, uniek omdat ik het schilderij vanuit een unieke ruimtelijke psychische staat (*'space of representation'*) heb bekeken (Harvey, 2006; 132).

Kennelijk bestaan er meer dan alleen objectieve standaarden van de ruimte. Er zijn ook subjectieve waarnemingen en belevenissen van ruimte. Dit brengt ons tot het domein van *de sociologie van de ruimte*: fysieke ruimte wordt zodoende gemaakt tot een sociale ruimte. Binnen de antropologie worden dan ook studies gedaan naar de relatie tussen mensen en plaats. Met deze studie naar

beschreven ruimtes (*'inscribed spaces'*) wordt ontdekt dat mensen betekenisvolle relaties met hun omgeving construeren (Low en Lawrence-Zuniga, 2003).

Fysieke ruimtes worden sociaal geconstrueerd, ze dragen een betekenis. De sociale constructie is niet te reduceren tot één enkele betekenis, er worden juist meerdere betekenissen aan ruimte gegeven, mogelijk ook door verschillende actoren. Afhankelijk van de persoonlijkheden of gedragingen van de actoren kunnen ruimtes getypeerd worden als ruimtes waar men zich verbonden mee voelt. Zo kunnen bijvoorbeeld dezelfde ruimtes in een instelling voor psychiatrische patiënten verschillende betekenissen krijgen: een ruimte kan voor een gehoorzame patiënt een vrije ruimte zijn en tegelijkertijd voor een ongehoorzame patiënt een restrictieve ruimte zijn (Goffman, 1968; 235). Deze tweedeling laat zien dat ruimtes een bewuste dan wel onbewuste kwalificering kennen. Zo kennen diverse instituties de legitimering van dominantie van de ene groep over een andere groep door zowel in ruimtelijke zin als in sociale zin scheiding aan te brengen tussen een "front" en een "back" (Giddens, 1979; 208). Een logistiek bedrijf kent bijvoorbeeld het fysieke onderscheid tussen het kantoor (front) en het magazijn (back). Dit fysieke onderscheid betekent tevens een sociaal onderscheid, namelijk tussen de hogere sociale klasse (het management in het kantoor) en de lagere sociale klasse (de medewerkers in het magazijn). In dit verband stelt Giddens (1979; 209):

"Spatial separation of offices permits various sorts of back-region activities which involve control of information moving 'upwards', and thus serve to limit the power of those in the higher echelons."

Dit idee kan waarschijnlijk ook als verklaring dienen voor het feit dat de directiekamer zich vaak op de hoogste etage van bedrijven bevindt. Zo bevindt iemand zich zowel in fysiek ruimtelijke termen als in sociaal ruimtelijke termen hoger dan de andere. Ruimtelijke scheidingen doen zich niet alleen voor binnen sociaaleconomische klassen, maar de ruimtelijke dimensie is ook herkenbaar bij genderverschillen of bij cultuurverschillen.

Gender en ruimte

Gender, het geheel van sociale en culturele kenmerken die 'behoren' bij een sekse (Van Dale, 2009) kent een ruimtelijke dimensie. De begrippen gender en ruimte kruisen elkaar in *'gendered spaces'*:

"(...) particular locales that cultures invest with gendered meanings, sites in which sex-differentiated practices occur, or settings that are used strategically to inform identity and produce and reproduce asymmetrical gender relations of power and authority" (Low en Lawrence-Zuniga, 2003; 7).

'Het huis' is een goed voorbeeld van een fysieke ruimte waar gender gerelateerde praktijken zich kunnen voordoen. 'Het huis' is, vanwege haar prominente rol in productieve en reproductieve activiteiten binnen een willekeurige cultuur, wellicht het belangrijkste culturele object. Met betrekking tot gender gerelateerde verschillen vormt het tegelijkertijd wel een ruimte waar ongelijkheid in gender relaties en het onderscheid in sekse rollen ontstaan en gevoed worden (Low en Lawrence-Zuniga, 2003; 8). Zo wordt in vele culturen de keuken nog altijd beschouwd als een vrouwelijke ruimte en de buitenruimte, vooral in de avond, als een mannelijke ruimte. Hoewel gender gerelateerde verschillen binnen een moderne samenleving als de Nederlandse relatief

minder prominent aanwezig zijn, wordt nog altijd beleid gevoerd in organisaties ter bestrijding van het fenomeen 'glazen plafond'. Dit is weliswaar een fysieke metafoor voor de sociale uitsluiting van vrouwen van hogere posities binnen een organisatie, toch duidt dit ook op gender verschillen. Overigens zijn er diverse andere culturen waar gender verschillen de geldende norm betreffen. Zo kent een Afrikaans land als Algerije duidelijke gender verschillen vanwege de dominantie van de mannelijke cultuur. Ook hiervoor is de indeling van het huis illustratief. Kamers in het huis hebben andere symbolische waarden voor een man dan voor een vrouw; het huis dient als metafoor voor de gender verschillen waar vrouwen de lagere, meer verborgen en de minder belangrijke ruimtes van het huis toebedeeld krijgen (zie hiervoor de omschrijving van een 'Kabyle House' door Bourdieu, 1990). "Gendered spaces" kunnen min of meer in elke cultuur voorkomen, de mate van productie en reproductie van deze verschillen is echter binnen verscheidene culturen divers.

Cultuur en ruimte

De betekenis die men geeft aan een ruimte kan ook afhangen van culturele aspecten. Cultuurspecifieke aspecten zijn van invloed op de betekenisgeving aan ruimte. Zo stelt Hall (1968; 84) dat er verschillen bestaan in de zenuwstelsels van mensen van andere culturen. Dit zorgt ervoor dat ruimtelijke verschijnselen anders worden verwerkt en ervaren. Dit betekent dat eenzelfde verschijnsel als gevolg van culturele gedragingen, normen en waarden kan leiden tot verschillende gewaarwordingen.

"(...) human have an innate distancing mechanism, modified by culture, that helps to regulate contact in social situations. Conceptualized as a bubble surrounding each individual, personal space varies in size according to the type of social relationships and situation" (Low en Lawrence-Zuniga, 2003; 4).

Men kan zich dan ook wel inbeelden waarom het in sommige culturen, bijvoorbeeld de Arabische cultuur, ongemakkelijk is om op een armslengte afstand met iemand een gesprek te voeren. Terwijl het in de Westerse cultuur juist onaangenaam is om zo dicht tegen iemand aan te zitten dat men als het ware elkaanders etensgeur kan ruiken.

Cultuurverschillen, maar ook genderverschillen leiden ertoe dat dezelfde ruimte op diverse manieren beleefd en gebruikt wordt. Het spreekt redelijk voor zich dat deze diversiteit in beleving en gebruik door diverse actoren kan leiden tot fricties. Low en Lawrence-Zuniga (2003; 18) spreken in dat geval over 'contested spaces': *"geographic locations where conflicts in form of opposition, confrontation, subversion, and/or resistance engage actors whose social positions are defined by differential control of resources and access to power"*.

2.3 Stedelijke openbare ruimte: integratie en uitsluiting

Om nader in te gaan op het idee van 'contested spaces' zal in het vervolg besproken worden hoe het bovengenoemde zich verhoudt tot de stedelijke ruimte. De stad biedt naast het huis als een belangrijk cultureel object ook ruimte voor een veelheid en diversiteit aan andere culturele objecten: musea, theaters, restaurants, universiteiten, etc. Naast deze voorzieningen biedt de stad sinds kort ook ruimte als woonmilieu voor meer dan de helft van de wereldbevolking (UNFPA, 2007).

De veelheid en diversiteit van stedelijke voorzieningen en bevolkingsgroepen bieden echter ook ruimte voor strijd. In dit verband stellen Low en Lawrence-Zuniga (2003; 19): *“Urban environments provide frequent opportunities for spatial contests because of their complex structures and differentiated social entities that collude and compete for control over material and symbolic resources”*.

Stedelijke ruimte kent een indeling naar de mate van openbaarheid. Daar waar de stedelijke openbare ruimte gedefinieerd kan worden als een ruimte die toegankelijk is voor iedereen (Lofland, 1998; 8-9), is de semi-openbare ruimte of de privé ruimte (bijvoorbeeld ‘thuis’) juist niet open voor breder publiekelijk gebruik.

In de stad doet zich de laatste eeuwen, en vooral de laatste decennia, een transformatie voor die een enorme impact heeft gehad op de ruimtelijke inrichting van de stad. Onder de noemer ‘mobiliteit’ zijn er overal in de stad ‘passages’ ontstaan. Dit zijn semi-openbare ruimtes die gebruikt worden als havens, stations, vliegvelden en (snel)wegen. In deze ruimtes ligt de nadruk vooral op een snelle en veilige doorgang van het (internationale) verkeer (Van der Wouden, 2002; 121). Verder zijn er ook steeds meer ‘parochiale ruimtes’ ontstaan in de stad. Deze semi-openbare ontmoetingsplaatsen worden getypeerd als ruimtes waar mensen met gelijke interesses hun vrije tijd besteden; vormen hiervan zijn cafés, musea, festivals, stadions en terrassen (Van der Wouden, 2002; 121). Met andere woorden, parochiale ruimtes kunnen gekarakteriseerd worden door *“a sense of commonality among acquaintances and neighbors who are involved in interpersonal networks that are located within ‘communities’”* (Lofland, 1998; 10).

Als laatste vorm van semi-openbare stedelijke ruimte kan de woon- en leefomgeving genoemd worden. Zoals de benaming al doet vermoeden; dit zijn de dagelijkse leefruimtes rondom de woning, inclusief scholen en winkels (Van der Wouden, 2002; 121).

Uit deze beschrijving kan men afleiden dat in de semi-openbare ruimtes alsmede in privé ruimtes vooral gelijkgezinde mensen of mensen uit dezelfde woonomgeving elkaar ontmoeten. Een variant van stedelijke ruimte die de laatste twee of drie millennia is ontstaan en die de meest toegankelijke en openbare stedelijke ruimte vormt, is de ‘agora’. Dit zijn bijvoorbeeld de pleinen, de parken en de markten in het centrum van de stad (Van der Wouden, 2002; 121). Vanwege de toegankelijkheid voor iedereen kan de agora als een belangrijke ruimte beschouwd worden; mensen zijn in de nabijheid van andere mensen, maar zijn ze tamelijk onbekend voor elkaar (Lofland, 1998; 9). De stedelijke openbare ruimte fungeert hierbij als de vormgever van de samenleving, *“they continually negotiate the boundaries and markers of human society (...)”* (Zukin, 1995; 260). Dit is een uniek kenmerk van de stad; in de agora ligt de nadruk dan ook op de ontmoetingsfunctie tussen burgers ten behoeve van economische en culturele uitwisselingsactiviteiten (Van der Wouden, 2002; 121). Dit in tegenstelling tot dorpen, kleinere steden of tribale nederzettingen waar vaak alleen sprake is van privé sferen (Lofland, 1998; 9). Hier kennen mensen elkaar zo goed dat het dorp een verlengde vormt van ‘thuis’; een buitenstaander zal al gauw herkend worden. Voor de agora is het kenmerkend dat de toegang open is voor iedereen en dat de aangeboden voorzieningen en faciliteiten en dus de activiteiten die zich voordoen omvangrijk en veelsoortig zijn, maar dat deze ruimtes wel de mogelijkheid bieden voor interactie tussen gelijkwaardige participanten die vreemd zijn voor elkaar (Gadet, 1999; 35).

Gezien de diverse vormen van stedelijke ruimte die in de loop der eeuwen zijn ontstaan, dragen deze ruimtes diverse betekenissen voor de stedelijke bevolking. De agora als stedelijke openbare ruimte krijgt diverse betekenissen, ze komen veelvuldig in diverse varianten voor in verhalen (De Certeau, 1984). Denk aan het verschil in de verhalen van een toerist en een plaatselijke hardloper over hetzelfde stadspark of beeld je het verschil in tussen de verhalen van een tienjarig kind en een hangjongere over hetzelfde stadspark. In dit verband stelt Lefebvre (1991; 86) dat *“we are confronted not by one social space but by (...) unlimited multiplicity or uncountable set of social spaces”*. Deze verscheidenheid aan sociale constructies in de stedelijke openbare ruimte valt te begrijpen vanuit een diversiteit aan sociale groepen in de stad. Deze diversiteit kan ook wel aangeduid worden als ‘stedelijkheid’ (Van der Wouden, 1999; 11). Een belangrijke eigenschap van stedelijke openbare ruimte is dan ook de hoge mate van diversiteit in gebruik van deze ruimte. In tegenstelling tot een dorpsamenleving, duidt stedelijkheid op het domein van ontmoetingen of contacten tussen onbekenden. Stedelijke openbare ruimte kent een hogere mate van stedelijkheid naarmate het gebruik ervan *veelzijdig* en *multifunctioneel* is. Veelzijdig gebruik duidt op een veelzijdigheid aan sociale groepen, leefstijlen en woonlocaties van gebruikers. Multifunctionaliteit heeft betrekking op het fenomeen dat verschillende stedelijke functies als economie (handel, gespecialiseerde dienstverlening en consumeren), politiek (besturen) en recreatie (uitgaan) elkaar overlappen in de openbare ruimte (Van der Wouden, 1999;11).

Het is dan ook niet voor niets dat het belang van de openbare ruimte is terug te vinden in de discussie over de vandaag de dag veel gebruikte thema’s binnen de sociologie: ‘sociale cohesie’¹ en ‘integratie’². Het belang van de agora wordt door Van der Wouden (2002; 122) als volgt gesteld:

“(…) de plaats, waar de integratie van stadsburgers het sterkst is geconcentreerd. Op de agora maakt men kennis met de volheid van het stadsleven, en doet men de kennis op die nodig is voor een volwaardig stadsburgerschap”.

In de agora raakt men door veelvuldige waarneming tot op zekere hoogte vertrouwd met elkaar; door aan elkaar te ‘snuffelen’ wordt een eerste stap gezet op de ‘integratieladder’ (Duyvendak en Boonstra, 2002). Als we kijken naar de manier waarop de ‘integratiediscussie’ momenteel gevoerd wordt is het opvallend dat termen als ‘integratie’ allerlei werkelijkheden en angsten op mensen projecteren waar zij zelf allang overheen waren (Ramadan, 2008). Op deze manier blijft men het idee dat er naast ‘onze samenleving’ groepen zijn die ‘niet bij ons horen’ vasthouden. De maatschappij functioneert als het ware als een sociaal lichaam dat zichzelf grenzen stelt. Het gevolg hiervan is dat er een tegenstelling ontstaat tussen hetgeen gedefinieerd wordt als ‘de samenleving’ en hetgeen dat buiten deze gedefinieerde samenleving staat, ook wel de ‘niet-geïntegreerden’ genoemd (Schinkel, 2007). Het gevoel om erbij te horen ‘*sense of belonging*’ vormt een belangrijk onderdeel van de discussie over integratie. Pas wanneer integratie geen onderwerp van gesprek meer is krijg je het gevoel ‘erbij te horen’ (Ramadan, 2008).

---

¹ Hoewel het lastig is om ‘sociale cohesie’ te definiëren (Hart, 2008), zijn dimensies te onderkennen die van invloed zijn op de sociale cohesie in een wijk en die betrekking hebben op ‘ruimte’: de sociale contacten die men legt in een wijk (het gedragscomponent) en de identificatie of de verbondenheid die men heeft met de wijk (de beleveniscomponent) (Bolt en Torrance, 2005). Deze dimensies zijn weliswaar gelieerd aan de wijk als ruimtelijke setting, maar men zou dit kunnen extrapoleren tot de stad.

² Hoewel ‘integratie’ in beleidsdiscussie veelvuldig ter sprake komt met instituties als de arbeidsmarkt en het onderwijs, speelt ook de stedelijke openbare ruimte rondom dit thema een rol (Van der Wouden, 2002).

Het gevoel om je ergens 'thuis te voelen' wordt niet alleen door de sociale context bepaald. Ook de fysieke omgeving speelt hierbij een rol. Het begrip 'thuis' heeft betrekking op een setting waar je je vertrouwd voelt en waar je je terug kunt trekken. Thuis hoeft echter niet per se samen te vallen met een huis. 'Thuis' is geen zelfstandig naamwoord, het is een bijwoord, het krijgt pas betekenis in relatie tot iets anders. Het gevoel van thuis wordt mede gecreëerd door andere plaatsen dan het huis waar men zich regelmatig bevindt (Reinders, 2007). Ook de stedelijke openbare ruimte kan hierbij een rol spelen. De mate waarin men zich thuis voelt in de stedelijke openbare ruimte kan in die zin bijdragen aan de mate waarin men zich ergens thuis voelt, de '*sense of belonging*'.

Het heeft te maken met zoals Massey (1994) het noemt, een '*sense of place*', het gaat om het begrijpen van het karakter van een plek. Reijndorp (2009) geeft dit aan met vragen als 'wat voor een verwachting roept een plek op' en 'welke activiteiten kunnen er logischerwijs plaatsvinden'. Het karakter van een plek is volgens Massey (1994) niet te construeren door alleen naar het lokale te kijken. Hij geeft aan dat het onmogelijk is om een multiculturele wijk in Londen te begrijpen door alleen te kijken naar Londen. Hoewel deze wijk geografisch gezien in Londen gelokaliseerd is, zijn de sociale processen die zich voordoen niet lokaal van aard, maar zelfs van mondiale aard. Er is dus een '*global sense of place*' nodig om plaatsen te kunnen begrijpen.

De agora biedt een platform voor interactie en participatie als een stadsburger, met als voorwaarde dat ze voor alle burgers toegankelijk is. Het burgerlijk-democratische aspect vormt een belangrijke dimensie voor beleid met betrekking tot de openbare ruimte (Burgers, 1999).

De sociale structuur van de stad kan diverse beelden met zich meebrengen over de stedelijke openbare ruimte. Sociaal-culturele veranderingen kunnen perspectief bieden voor opvattingen over de openbare ruimte (Reijndorp en Nio, 1996). Sociaal-culturele veranderingen zetten tegelijkertijd vraagtekens bij de democratische functie van de agora. De vraag is hoe een wisselwerking tussen de stedelijke structuur en de sociale structuur plaats kan vinden, zodanig dat de openbare ruimte zorg zou kunnen dragen voor sociale binding in de maatschappij (Flores-Troche, 2007). Het is namelijk ook in de openbare ruimte dat mensen, als actieve gebruikers, zich de ruimte toe-eigenen en betekenis geven. Dit geldt ook voor de architectuur, want wat gebeurt er zodra de architect en de ontwikkelaar vertrokken zijn? Een gebouw, een straat of een plein krijgt pas betekenis zodra het opgeleverd is en mensen er in hun dagelijkse leven gebruik van maken (Reinders, 2009).

Dit proces van toe-eigenen, thuis gaan voelen, heeft naast het sociale aspect, ook te maken met het trekken van grenzen. De vraag wie waar welke grenzen kan trekken raakt het vraagstuk van de toegankelijkheid en openbaarheid van de publieke ruimte. Naast de heterogeniteit, levendigheid en toegankelijkheid kent de publieke ruimte een realiteit die gekenmerkt wordt door het trekken van grenzen, uitsluiting en segregatie (Reinders, 2009). Dergelijke termen laten zien dat 'thuis' verworven moet worden, dat het gaat over gevoelens van 'wij en zij' en over wie men tot de zijnen en tot de anderen rekent.

In welke mate biedt de openbare ruimte voldoende toegankelijkheid om gedeeld te kunnen worden door zo veel mogelijk individuen, maar misschien ook door zo veel mogelijk *diverse* individuen? In dit verband stelt Oosterling (1998) dat deze 'mededeelzaamheid' bevorderd wordt door de overheid, door steeds meer bevolkingsgroepen culturele participatie, politieke inspraak mogelijkheden en rechten en plichten toe te kennen. En dit door alle deelnemers van de samenleving op een gelijkwaardige manier toegankelijkheid in vele openbare ruimtes te laten delen.

Hoewel toegankelijkheid en integratie het streven is, kunnen zich, zoals Reinders (2009) ook aangaf, in de stad processen van uitsluiting voordoen. Zo creëren steeds meer privatiseringen een bedreiging voor de brede toegankelijkheid. Denk hierbij in ruimtelijk opzicht aan de openlijke weigering van de toegang voor buitenstaanders in *'gated communities'*, maar denk ook aan verborgen varianten van afwijzing in ruimtes die weliswaar niet omsingeld zijn met hekken of bewakers, maar wel de dominantie kennen van één bepaalde subcultuur in een openbare ruimte, waardoor het voor andere gebruikers minder toegankelijk wordt (Van der Wouden, 2002); een skatepark in het centrum van een stad, zoals op de Westblaak in Rotterdam, is hier een voorbeeld van.

Er wordt gestreden om de stedelijke openbare ruimte. Dit terwijl de oorspronkelijke Griekse agora als doel had de democratie te bevorderen: een ruimte waar publieke discussies plaatsvonden onder de noemer "gelijkwaardigheid".

2.4 Processen van secularisatie en opleving van religie in de stad

Secularisatie

Er doen zich in de stedelijke openbare ruimte mechanismen van uitsluiting en strijd voor. In dit verband geeft Van der Wouden (2002; 122) een voorbeeld van een strijd die zich in de 17^e eeuw heeft voorgedaan op de Dam in Amsterdam: "Vlak na de bouw van het nieuwe stadhuis, het huidige paleis, streden de politieke (het stadhuis), de religieuze (de Nieuwe kerk) en de commerciële functies (de Waag, de vismarkt en het achter de Dam aan het Rokin gelegen Beursgebouw) om voorrang". Dit voorbeeld laat zien dat stedelijkheid en dus diversiteit in het gebruik van de openbare ruimte in de stad mogelijke conflicten kan aanroepen.

Dit voorbeeld laat echter niet alleen een strijd zien als gevolg van hoge mate van stedelijkheid, het laat tevens de strijd en de ondergang zien van de religieuze functie in stedelijke ruimte als gevolg van secularisatie. Dit begrip houdt in dat religieuze gedachten, praktijken en instituties hun maatschappelijke significantie hebben verloren in de verandering naar industriële maatschappijen (Scott en Marshall, 2009). Dit zijn maatschappijen waarvan gesteld wordt dat de cultuur een proces van modernisatie heeft ondergaan. Hieronder valt te verstaan: verstedelijking van de bevolking, met als gevolg individualisme en anonimiteit, en technologische vernieuwingen, met als gevolg meer controle over de omgeving (Scott en Marshall, 2009). Op basis hiervan kan gesteld worden dat processen van modernisatie, urbanisatie, innovatie in technologie en individualisme hebben geleid tot secularisatie; dit wil zeggen dat er in verminderde mate ruimte meer is voor geloof.

Religie wordt beschouwd als het opium van het volk (Marx, 1844; Dick Pels, 2008), dat zich ooit, voordat de bovengenoemde processen zich voor deden, heeft bestaan. Van religie wordt gesteld dat het is ontstaan als een respons op angstgevoelens (Freud, 1985). Religie zal verdwijnen, niet alleen als gevolg van verdergaande modernisering, maar vanwege de rationalisatie van de samenleving (Weber, 1920). Langzaam maar zeker heeft religie haar waarde verloren binnen de samenleving: het aantal kerkgangers is aanzienlijk gedaald. Terwijl eerder van religie gesteld werd dat het een functie vervulde als bindende kracht ter bevordering van de sociale cohesie in de samenleving, als "cement van de samenleving" (Durkheim, 1912), wordt het tegenwoordig niet als zodanig gezien. Dit is overigens niet alleen kenmerkend voor Nederland, maar ook voor veel andere Europese landen.

Religie is met secularisatie verstoten van de publieke sfeer naar de privésfeer. Laatste tijd is zelfs sprake van een algehele verstoting van religie uit de samenleving door middel van een wereldwijde campagne offensief van het atheïsme om niet-geloven onder de aandacht te brengen. De strijd vindt plaats op een uiterst commerciële manier. Het lijkt erop dat wie het meeste geld heeft, de macht heeft om zijn achterban te overtuigen en te vergroten. Het heersende idee achter die campagnes is dat religie zichzelf al eeuwenlang promoot en dat het nu tijd is voor een soort nieuwe verlichting waarbij de rede wat van zich laat horen (www.devrijgedachte.nl).

Een extremere vorm van secularisatie in de openbare ruimte doet zich voor in sommige landen door een streng verbod op religieuze symbolen. Zo wordt bijvoorbeeld in Frankrijk en Turkije het dragen van religieuze symbolen op openbare scholen verboden. Ook in Nederland triomfeert secularisatie dankzij de productie van marginaliteit van de islam in Nederland. Zowel in termen van sociale ruimte als fysieke ruimte heeft de islam een ondergeschikte positie in Nederland. Vanuit de optiek van sociale ruimte kan men denken aan de stigmatisering van moslims door Geert Wilders en zijn anti koran betogen. Vanuit het fysiek ruimtelijke perspectief is dit te merken aan het feit dat er zich in Nederland een fysieke uitsluiting voordoet van de islam, dit houdt in dat de moskee nog niet integraal een onderdeel vormt van de stedelijke omgeving (Schinkel, 2009). Niet alleen de islam maar ook het Christendom kent een verstoting uit de stedelijke ruimte. Echter, bij kerken is sprake van een aanzienlijke daling van het aantal kerkbezoekers waardoor ongeveer dertig procent van de ruim 2300 protestantse kerkgebouwen binnen tien jaar aan de eredienst zullen worden onttrokken. Het landelijk bestuur van de Protestantse Kerk in Nederland vermeldt in een nota dat de kerk liever als moskee wordt gebruikt dan dat er een commercieel bedrijf vestigt (Trouw, 2008). Dit is bijzonder omdat hier getracht wordt de religieuze functies van kerkelijke gebouwen in stand te houden.

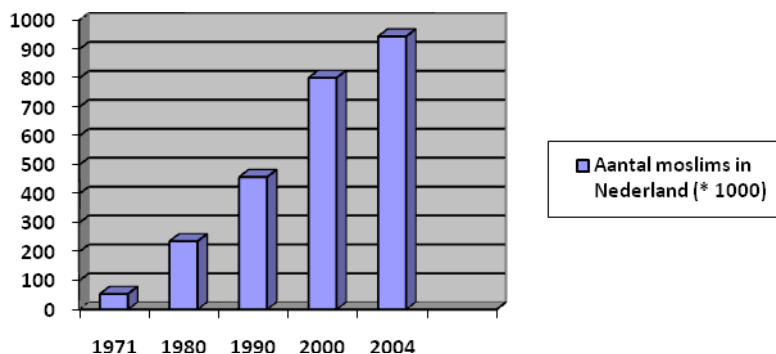
Opleving van religie

Hoewel men zich een relatie zou kunnen voorstellen tussen de vermindering van religie enerzijds en processen van globalisatie, modernisatie, urbanisatie, rationalisatie en individualisme anderzijds, wordt deze relatie ingewikkeld als men wordt geconfronteerd met het feit dat het Christendom juist in de hellenistische stedelijke omgeving heeft gezegevierd (Vido, 2006). Dit laat zien dat de stedelijke omgeving juist als voedingsbodem heeft gediend voor een religieuze bloei.

Ook is het idee van secularisatie, dat modernisering automatisch leidt tot vermindering van geloof, lastig in verband te brengen met het ontstaan van nieuwe stromen van zingeving of intensivering van religieuze contactgroepen over één van de meest moderne technologische toepassingen: het internet. Zo wordt in Nederland naast de gevestigde religies ruime aandacht gegeven aan nieuwe varianten van religie. Spirituele vormen onder de noemer “new age” bieden voor velen in Nederland de mogelijkheid om dankzij een combinatie van religies, filosofieën en levenswijzen een meer geïndividualiseerde en minder geïnstitutionaliseerde vorm van geloof te beleven (Aupers, 2005).

Met de toestroom van migranten uit landen waar religie veel meer betekent, is er vernieuwde aandacht voor religie in Nederland. Dankzij mensen uit landen als Turkije, Marokko, Suriname, Indonesië en Somalië, heeft Nederland hernieuwd kennis gemaakt met de islam als religie. ‘Hernieuwd’, omdat het Nederlandse koninkrijk eerder ruim 300 jaar lang, met de kolonisatie van Indonesië, de grootste moslim bevolking ter wereld huisvestte. Hiernaast hebben het Ottomaanse rijk en het Nederlandse Koninkrijk zij aan zij gevochten tegen de Spanjaarden, maar ook is er economisch handel gedreven met het Ottomaanse rijk, waarin de islam ongetwijfeld een rol speelde.

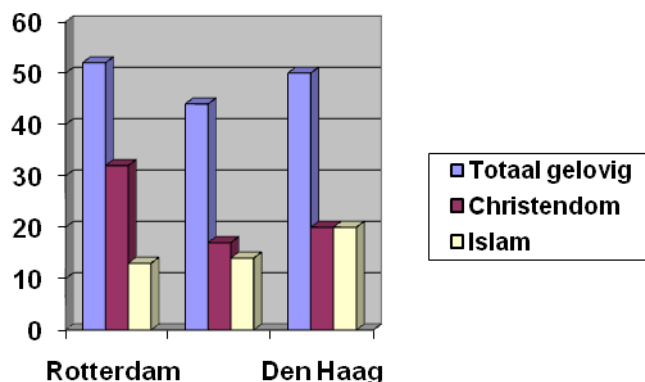
Echter pas met de komst van migranten, heeft deze religie zich getoond, geuit en hervormd binnen de huidige staatsgrenzen. Het aantal moslims in Nederland is sindsdien aanzienlijk toegenomen tot bijna een miljoen.

Afbeelding 5

(Bron: CBS, 2004)³

De toename heeft ertoe geleid dat bijna de helft van de bevolking in grote steden als Rotterdam, Amsterdam en Den Haag zich rekenen tot een religie:

Afbeelding 6

(Bron: divers)⁴

De Islam heeft vaak de revue gepasseerd in combinatie met termen als integratie van migranten. Deze religie vervult nog altijd een identiteitsbepalende functie voor onder andere jonge moslims (Korf, Wouters, Place en Koet, 2008). Het belang van religie is duidelijk: hoewel de identificatie met het land van herkomst vermindert, is de identificatie met religie van duurzame aard.

Hevig gevoerde debatten over de Islam zijn waarschijnlijk dan ook de oorzaak van een bewustwording in Nederland dat deze religie een manifeste positie heeft verworven (www.vrom.nl). Hoewel dit ten tijde van het op multiculturalisme gebaseerd beleid niet als probleem ervaren zou worden, ligt dit tegenwoordig anders. De verschuiving binnen het vreemdelingenbeleid van multiculturalisme naar integratie (en zelfs assimilatie) vergt meer inspanning van migranten, van de

³ Nieuwe inschattingen van het CBS op basis van andere rekenmethoden leveren: in 2005 877 duizend en in 2006 837 duizend. De daling is niet significant en berust op toeval vanwege relatief kleine steekproef (Herten en Otten (2007).

⁴ Rotterdamse gegevens zijn afkomstig van het *Leefbaarheidsenquête Rotterdam in 2002* (Canatan en Linders, 2004). Amsterdamse gegevens zijn afkomstig van Steenhoven (2001). Van Den Haag heb ik geen cijfers kunnen vinden, wel blijkt uit 'Stadsenquête Den Haag 2008' dat net als de voorgaande jaren ruim de helft van de respondenten zich tot een bepaalde geloofsovertuiging rekent, vooral tot het Christendom en de Islam (Heessels, Bosten en Verhorst, 2008); dit heeft zich in de tabel geuit als 50% gelovigen, waarvan 20% christen en 20% islamitisch.

eerste tot de n^{de} generatie. Er is niet alleen de verwachting ontstaan dat deze groepen integreren op het vlak van arbeid, onderwijs en taal; de nadruk is steeds meer komen te liggen op integratie op het morele vlak. Zo wordt aan de hand van het inburgeringsexamen getoetst in hoeverre men kennis heeft verworven over de Nederlandse cultuur.

Ook heeft Nederland veel later een herintroductie beleefd van het Christendom dankzij arbeidsmigranten uit Polen, Bulgarije en Roemenie. De toetreding van deze landen tot de Europese Unie heeft er toe geleid dat Nederland bijna één miljoen migrantenchristenen huisvest, waarvan velen zich hebben aangesloten bij een migrantenkerk (Sar en Visser, 2006). Ook bij deze groep kan gesteld worden dat religie een belangrijke rol vervult.

Kortom, hoewel aan de ene kant het aantal kerkgangers is gedaald, is aan de andere kant, mede door de toestroom van migranten, steeds meer aandacht ontstaan voor religie in de samenleving. Er vindt een soort 'terugkeer' van religie plaats in het publieke domein (Donk, Jonkers, Kronjee en Plum, 2006). Ook in de wetenschap en op opiniepagina's (www.integratie.net/kiem) is steeds meer aandacht voor religie. Waar binnen de wetenschap (onder andere sociologie) het idee heerste dat met de modernisering van samenlevingen, de rol van religie binnen het publieke domein zou afnemen en zich zou terugtrekken in de privésfeer, wordt die verwachting in toenemende mate ondergraven (Hart, 2008).

2.5 Conclusie

In dit hoofdstuk is duidelijk geworden dat de sociale theorie het fenomeen 'tijd' ruime tijd de boventoon heeft gevoerd in het denken over sociale processen terwijl naast 'tijd' ook 'ruimte' een manier van denken is die vorm en betekenis geeft aan gewaarwordingen (Soja, 1989). Sinds het einde van de 20ste eeuw hebben steeds meer wetenschappers het ruimtelijke perspectief erbij betrokken. Het belang ervan wordt zichtbaar bij het bestuderen van de ruimtelijke dimensies van een schilderij: er bestaan meer dan alleen objectieve standaarden van ruimte (zoals afmetingen), subjectieve waarnemingen en belevenissen van ruimte (interpretatie) zijn ook van belang. Dit duidt op *de sociologie van de ruimte*. Fysieke ruimte wordt zodoende sociaal geconstrueerd en gemaakt tot een sociale ruimte met als gevolg dat er verschillende gebruiken en belevenissen van dezelfde ruimte bestaan. Sociale, culturele en genderverschillen in ruimtelijke betekenisgeving en in ruimtelijk gebruik vormen hier een illustratie van. Deze verschillen kunnen leiden tot het ontstaan van 'contested spaces', ruimtes waarover conflict, verzet, weerstand, ondermijning en confrontatie bestaat vanwege verschil in controle over macht en middelen (Low en Lawrence-Zuniga, 2003;18).

Het idee van de sociologie van de ruimte en van 'contested spaces' zijn in dit hoofdstuk gerelateerd aan de stedelijke ruimte, omdat deze ruimte vanwege haar complexe structuur en gedifferentieerde sociale entiteiten gelegenheid biedt voor competitie en conflicten over materiële en symbolische bronnen (Low en Lawrence-Zuniga, 2003; 19).

In termen van toegankelijkheid valt onderscheid te maken tussen privé, semi-openbare en openbare ruimtes in de stad. Uit deze categorieën is de stedelijke openbare ruimte, de 'agora', de ruimte die voor iedereen toegankelijk is en hiermee als een soort ontmoetingplaats fungeert voor voor elkaar onbekende mensen (Lofland, 1998). In die zin kan het de integratie tussen bevolkingsgroepen bevorderen. Gerelateerd hieraan stelt Van der Wouden (2002; 122) dat de 'agora' bij uitstek de plek vormt waar de stadsburger kennis op doet met het stadsleven en waar de integratie het hoogst

geconcentreerd is. De mate waarin men geïntegreerd raakt of zelfs zich thuis voelt in de stedelijke openbare ruimte kan bijdragen aan de mate waarin men zich thuis voelt in de stad, de *'sense of belonging'*.

Vanuit het oogpunt dat openbare ruimte sociaal geconstrueerd wordt en dus door één ieder anders beleefd wordt, wordt de mate van toegankelijkheid en neutraliteit van de openbare ruimte onder druk gezet. In dit verband stelt Lefebvre (1991; 86) dat we geconfronteerd worden met een ongelimiteerde hoeveelheid sociale ruimtes. De verscheidenheid aan sociale constructies in de stedelijke openbare ruimte valt te begrijpen door de hoge mate van 'stedelijkheid' (Van der Wouden, 1999; 11).

De mate van toegankelijkheid van de 'agora' wordt mede hierdoor onder druk gezet. Er doen zich mechanismen van uitsluiting en strijd voor in de stedelijke openbare ruimte. Dit is aan de hand van een voorbeeld van een strijd die zich heeft voorgedaan in de 17^e eeuw geïllustreerd (Van der Wouden, 2002; 122). Dit voorbeeld toont aan de ene kant een conflict als gevolg van stedelijkheid, en aan de andere kant toont het de ondergang van de religieuze functie in de stad als gevolg van secularisatie. In dit verband is in dit hoofdstuk besproken dat met de secularisatie religie is verdreven uit de stad. Religie is als het ware zowel in sociaal ruimtelijke termen als in fysiek ruimtelijke termen gemarginaliseerd⁵ (Schinkel, 2009).

Als laatste is in dit hoofdstuk behandeld dat er ondanks secularisatie sprake is geweest van een godsdienstige opleving: afgelopen decennia hebben een aanzienlijk aantal religieuzen, moslims en migrantenchristenen, zich gevestigd in de Nederlandse steden, ook is er sprake van nieuwe varianten van geloof.

---

⁵ Dit heeft betrekking op de Islam; de positie van de Islam wordt door Schinkel geïllustreerd aan de hand van de fysiekruimtelijke positie van de moskee in Nederland.

Hoofdstuk 3: Methode van onderzoek

In dit onderzoek staat de volgende probleemstelling centraal:

*Wat is de invloed van identificatie met geloof op de beleving van stedelijke openbare ruimte?
En welke implicaties heeft dit voor de 'sense of belonging' in de stad?*

Om de probleemstelling te kunnen beantwoorden worden in dit hoofdstuk op basis van het theoretische kader drie onderzoeksvragen geformuleerd en worden de daarbij gehanteerde begrippen geoperationaliseerd. Vervolgens wordt de onderzoeksmethode toegelicht en wordt de keuze voor de respondenten beschreven.

3.1 Operationalisering

In het theoretische kader is ingegaan op de ideeën van 'sociale constructie van ruimte', het belang van de 'agora' voor de 'sense of belonging', de mate van neutraliteit, de aanwezigheid van 'contested spaces' en de verdrijving van geloof uit de stad. Met deze ideeën als basis is onderhavig onderzoek uitgevoerd.

Abstracte begrippen als identificatie met religie, de beleving van ruimte en de 'sense of belonging' met de stad, bepalen de kern van dit onderzoek. Alleen het geven van een definitie van deze onderzoekselementen is niet voldoende, ze worden daarom in het hiernavolgende geoperationaliseerd.

Onderzoeksvraag 1: *In welke mate speelt geloof een rol in het dagelijkse leven?*

Deze onderzoeksvraag heeft betrekking op het begrip "identificatie met religie". Deze eerste vraag is er niet op gericht om direct bij te dragen aan de beantwoording van de probleemstelling. Het gaat er bij deze vraag om dat er een beeld ontstaat van de religieuze achtergrond van de gesprekspartner om zodanig het interview in een context te kunnen plaatsen.

Met betrekking tot religie richt dit onderzoek zich op het Christendom en de Islam. De mate waarin de gesprekspartners zich identificeren met religie kan verschillen en is lastig concreet te maken of te meten. De gesprekspartners zijn dan ook geselecteerd op basis van de voorkennis dat ze "iets" met geloof hebben. De mate waarin dit het geval is, is belicht in de interviews. Om een beeld bij de mate van identificatie te krijgen is er in gesprekken veelal ingegaan op het belang van geloof en welke rol geloof speelt in het alledaagse leven. In dit onderzoek is het als voordelig gebleken dat de onderzoeker ook gelovig is. De gesprekspartners vonden het gemakkelijk om over dit onderwerp te spreken.

Het belang van geloof kan geïllustreerd worden aan een uitspraak als 'het betekent alles voor me', welke veelvuldig genoemd werd. Verder kwam het belang van geloof ter sprake door te vragen naar uitingen van het geloof en hoe en in welke mate deze plaats vinden. Hierbij kan gedacht worden aan bidden, de Bijbel of de Koran lezen, kerk/moskee bezoek, maar ook de betrokkenheid bij religieuze instituties; dit kan variëren van maandelijkse praatgroepen tot evangeliserende activiteiten.

Onderzoeksvraag 2:

Welke betekenis krijgt de stedelijke openbare ruimte in termen van gebruik en belevenis door mensen die zich als gelovig beschouwen?

Een ruimte wordt als ‘stedelijke openbare ruimte’ of ‘agora’ gedefinieerd wanneer deze ruimte zich in de omgeving van het centrum van een stad bevindt en toegankelijk is voor een ieder die dat wil (Van der Wouden, 2002; Lofland, 1998). Het vormt een ruimte waar de “integratie van stadsburgers het sterkst is geconcentreerd” (Van der Wouden, 2002; 122). Vanuit dit oogpunt en vanuit het idee van “contested spaces” (Low en Lawrence-Zuniga, 2003; 18) is er voor gekozen om het centrum van een stad te onderzoeken. Om de gesprekken op een zo concreet mogelijk niveau te kunnen voeren heeft dit onderzoek zich specifiek gericht op de stedelijke openbare ruimte in Rotterdam. Enerzijds is voor deze stad gekozen vanwege de bekendheid met de stad van de onderzoeker en anderzijds was ook de toegang tot gesprekspartners hierbij van belang, zie in paragraaf drie meer hierover. Hierbij moet rekening gehouden worden met het feit dat het centrum van Rotterdam uniek is vanwege de wederopbouw van het centrum na de bombardementen in de tweede wereldoorlog.

Om in te gaan op de belevenis van de stedelijke openbare ruimte is om een beeld te krijgen bij de context van de gesprekspartners eerst een aantal persoonlijke kenmerken achterhaald. Dit onderzoekselement volgde direct op het thema “identificatie met religie” om zodanig de relatie tussen belevenis van ruimte en religie bloot te kunnen leggen.

In de theorie is ingegaan op de sociologie van de ruimte. Subjectieve waarnemingen en belevissen van fysieke ruimtes kunnen gezien worden als de sociale constructie van die ruimtes door verschillende actoren. Er worden betekenisvolle relaties gelegd met de omgeving (Low en Lawrence-Zuniga, 2003). Tijdens de interviews is daarom achterhaald welke betekenis de gesprekspartners geven aan de stedelijke openbare ruimte in Rotterdam. Verder is ingegaan op mogelijke kwalificeringen die de gesprekspartners toekennen aan bepaalde plekken in het centrum van Rotterdam (zie voor het belang van ruimtelijke kwalificeringen de studies van Goffman, 1968 en Giddens, 1979).

Om de stedelijke openbare ruimte meer concreet te maken is ter illustratie de City map (zie bijlage) vertoond. Deze kaart was relevant om het gebruik, en tevens de frequentie, de aard en de waardering van het gebruik, van plekken te achterhalen. Op deze manier is een beeld verkregen bij de belevenis van stedelijke openbare ruimte in het algemeen en meer specifiek voor de genoemde plekken.

Ook is in de gesprekken de opvatting van de gesprekspartner over de mate van neutraliteit van Rotterdam en de stedelijke openbare ruimte getracht te achterhalen. Omdat tijdens de gesprekken bleek dat het begrip neutraliteit door een ieder anders ingevuld wordt is gekozen om de definitie van de gesprekspartner te hanteren. Wanneer een gesprekspartner geen definitie kon geven is er een toelichting gegeven. In het kader van neutraliteit is onder andere ingegaan op de heersende symboliek en eventuele dominante machten.

Als ander concrete impuls voor het gesprek zijn foto’s van aanstootgevende reclame posters (zoals een lingerie reclame) en mogelijke aantrekkelijke plekken (zoals pleinen met een moskee of een kerk) getoond. De intentie van het gebruik van foto’s was hierbij om het begrip “de belevenis van een ruimte” van de grond te krijgen, om zodoende kwalitatieve bevindingen op te doen. Dit in de wetenschap dat het wellicht invloed heeft gehad op de objectiviteit van het gesprek.

Onderzoeksvraag 3: *Hoe verhoudt de inrichting van de stedelijke openbare ruimte zich tot gevoelens van 'sense of belonging' in de stad?*

Om het “gevoel van verbonden zijn”, “erbij horen” of “het thuis voelen in de stad” te achterhalen is besproken in welke mate men Rotterdam, in het bijzonder de stedelijke openbare ruimtes, als toegankelijk en uitnodigend ervaart. Door de gesprekspartners vanuit bepaalde ervaringen met of bepaalde momenten op die plekken te laten vertellen is getracht te achterhalen of ze zich tijdens die ervaringen of momenten één voelden met de omgeving en de samenleving en of ze zich thuis voelden in de stad. Tevens is in dit kader, afhankelijk van de achtergrond van de gesprekspartners, geprobeerd te achterhalen of en waarom men overweegt om te vertrekken naar het dorp, de stad, het land van herkomst, of juist of men overweegt naar Rotterdam te verhuizen.

Om zicht te krijgen op de belevenis van de stedelijke openbare ruimte en op de mate van betrokkenheid bij de stad zijn in sommige gesprekken foto's vertoond van ruimtes in andere steden waar geloof herkenbaar is in de fysieke omgeving. Dit vanuit de vraag of men zich meer thuis zou voelen indien dergelijke ruimtes aanwezig zouden zijn. In dit kader zijn de gesprekken ingegaan op wat er anders zou kunnen in de stad en of dit zich in een sterker gevoel van thuis voelen zou vertalen. Hierbij heb ik nadrukkelijk aangegeven alle beperkingen los te laten.

3.2 Onderzoeksmethode

De probleemstelling en de onderzoeksvragen zijn verkennend van aard. Ten behoeve van deze verkenning is empirische data verzameld door te kiezen voor een kwalitatieve onderzoeksoptiek. Het onderzoek is aan de hand van een casestudie verricht. Hoewel er twijfels kunnen bestaan over de generaliseerbaarheid van de bevindingen, de betrouwbaarheid en de validiteit bij een casestudie, zijn er ook belangrijke voordelen verbonden aan een casestudie (Flyvbjerg, 2006):

1. *“Predictive theories and universals cannot be found in the study of human affairs. Concrete, context dependent knowledge is, therefore, more valuable than the vain search for predictive theories and universals (p224).”*
2. *“One can often generalize on the basis of a single case, and the case study may be central to scientific development via generalization as supplement or alternative to other methods. But formal generalization is overvalued as a source of scientific development, whereas “the force of example” is underestimated (p228).”*
3. *“The case study is useful for both generating and testing of hypotheses but is not limited to these research activities alone (p229).”*
4. *“The case study contains no greater bias toward verification of the researcher’s preconceived notions than other methods of inquiry. On the contrary, experience indicates that the case study contains a greater bias toward falsification of preconceived notions than toward verification (p237).”*
5. *“It is correct that summarizing case studies is often difficult, especially as concerns case process. It is less correct as regards case outcomes. The problems in summarizing case studies, however, are due more often to the properties of the reality studied than to the case study as a research*

method. Often it is not desirable to summarize and generalize case studies. Good studies should be read as narratives in their entirety (p241)."

In de casestudie zijn achttien gesprekspartners geïnterviewd. Aan het rijtje van voordelen hierboven kan toegevoegd worden dat de interviews veelal plezierig gesprekken waren.

De gesprekspartners zijn benaderd als respondenten om inzicht te krijgen in hun persoonlijke opvatting, belevenis, behoefte en verwachting van de stad Rotterdam, in het bijzonder van het centrum van Rotterdam en de ervaringen met, gedragingen in en voorkeuren voor bepaalde plekken. Ook is getracht hun kennis, houding, waarderingen, motief en eventueel vaardigheden en/of activiteiten te achterhalen met betrekking tot het geloof dat ze aanhangen. De kenmerken kunnen gezien worden als constructen die wellicht iets te vermelden hebben over de identificatie met religie en de 'sense of belonging' in de stad.

De casestudie naar deze groep heeft een rijke verzameling aan context specifieke kennis opgeleverd die vastgelegd is in een "thick description" (Erlandson et al, 1993; 37). In tegenstelling tot een conventioneel onderzoek biedt de "thick description" de mogelijkheid voor de lezer om een actieve rol aan te nemen (Erlandson et al, 1993; 37).

De interviews hebben gemiddeld anderhalf uur geduurd. Alle interviews zijn in April en in Mei van 2009 afgenomen over een periode van ongeveer 6 weken. Voor de interviews is een overzicht van onderwerpen gebruikt die voort gekomen zijn uit de onderzoeksvragen. Paragraaf 1 is hier uitgebreid op ingegaan. De eerste vier interviews zijn semi-gestructureerd afgenomen door middel van een vragenlijst, waarbij de openheid voor diepgang en voor onvoorziene bevindingen bewaakt werd. De verkregen antwoorden zijn tijdens het gesprek genoteerd. Dit verliep niet erg soepel en gaf niet de beoogde informatie. Als gevolg hier van is de opzet van het interview veranderd: geen vragenlijst, gewijzigde vraagformuleringen en het gebruik van foto's. Tevens zijn de gesprekken opgenomen, waardoor de vragen meer de diepte in konden gaan en beter kon inspelen op de bovengenoemde onderzoekselementen.

Deze verbeterslag kan gezien worden als een onderdeel van het iteratieve proces in het onderzoek; de gesprekken die na deze verbeterslag plaatsvonden hebben nieuwe inzichten opgeleverd die de invulling van volgende gesprekken mede hebben bepaald (Rubin en Rubin, 1995; 46-47).

Tijdens elk gesprek zijn enkele hoofdthema's besproken, de manier waarop en de diepgang waarmee verschilde per gesprekspartner. Gaandeweg verliepen de gesprekken inhoudelijk en procesmatig steeds soepeler en natuurlijker (Babbie, 2007; 306). Een belangrijke voorwaarde was om het verhaal van de gesprekspartner te horen en deze zoveel mogelijk aan het woord te laten. In dit verband stelt Babbie (2007; 306):

A qualitative interview is essentially a conversation in which the interviewer establishes a general direction for the conversation and pursues specific topics raised by the respondent. Ideally, the respondent does most of the talking. If you are talking more than 5 percent of the time, that's probably too much.

3.3 De onderzoeksgroep

In de keuze voor de onderzoeksgroep was geen sprake van randomisatie. In dit onderzoek was sprake van 'stratified sample' met als doel generalisaties te kunnen doen (Flyvbjerg, 2006), wel is sprake van variatie binnen de geselecteerde groep in de mate van identificatie met religie. De variatie heeft er juist toe geleid dat er rijkelijke informatie verkregen is rondom de bovengenoemde thema's. In dit verband stelt Flyvbjerg (2006, 233):

(...) a case can be simultaneously extreme, critical, and paradigmatic. The interpretation of such a case can provide a unique wealth of information (...).

Voor de onderzoeksgroep zijn de twee grootste religies in Rotterdam, alsmede in Nederland gehanteerd: het Christendom en de Islam. Gesproken is met tien Islamitische en acht Christelijke gesprekspartners. Omdat religie en cultuur zodanig verstrengeld kunnen zijn dat de kans reëel is dat gegeven antwoorden niet geheel vanuit religieuze overwegingen zijn, is een bewuste keuze gemaakt voor de gesprekspartners. Wat betreft de etnische/religieuze achtergrond is getracht een gemêleerd groep te bereiken. De onderzoeksgroep bestaat uit islamitische en christelijke gesprekspartners waarvan de ouders elders zijn geboren (Turkije, Indonesië, Marokko of Suriname), maar ook uit gesprekspartners waarvan de ouders in Nederland zijn geboren. Hiernaast is binnen de Islamitische groep een gesprekspartner die elders is geboren dan in Nederland, maar wel in Nederland opgegroeid. De etnische diversiteit binnen de groep heeft het voordeel gegeven om cultuur gerelateerde bevindingen te herkennen en te onderscheiden van geloofsgerelateerde bevindingen. De diversiteit binnen de groep is bereikt doordat een deel van de gesprekspartners contactpersonen betreffen binnen het eigen netwerk. Een andere deel van de gesprekspartners betreffen personen die zijn bereikt door aan het einde van een gesprek te vragen voor verdere contacten. Verder behoren de gesprekspartners tot dezelfde leeftijdscategorie⁶ en hebben een hoog opleidingsniveau. Dit bood het voordeel dat eventueel aan leeftijd verbonden aspecten met betrekking tot geloof, beleving en gebruik van de stedelijke openbare ruimte en verbondenheid met de stad beperkt werden. Ditzelfde geldt voor mogelijke opleidingsniveaugevoelige aspecten. Als laatste kan er gesteld worden dat de aanwezigheid van een bestaande vertrouwensband met een deel van de gesprekspartners een lastig en mogelijk gevoelig onderwerp als geloof op een oprechte wijze ter sprake is gekomen tijdens de interviews.

Onderzoeksgroep	Christelijk	Islamitisch	Opmerking
Gesprekspartner 1		X	
Tariq Ramadan		X	Expert view; geen respondent
Gesprekspartner 2	X		
Gesprekspartner 3		X	
Gesprekspartner 4		X	
Gesprekspartner 5		X	
Gesprekspartner 6		X	
Gesprekspartner 7		X	

⁶ Op Tariq Ramadan en drie gesprekspartners na.

Gesprekspartner 8	X		
Gesprekspartner 9	X		
Gesprekspartner 10	X		Straatinterview met een evangelist
Gesprekspartner 11	X		
Gesprekspartner 12		X	
Gesprekspartner 13		X	
Gesprekspartner 14	X		
Gesprekspartner 15		X	
Gesprekspartner 16	X		Task Force Toekomst Kerkgebouwen
Gesprekspartner 17	X		

Hoofdstuk 4: Analyse

Uit het theoretische kader is gebleken dat de sociale constructie van ruimte niet te reduceren is tot één enkele betekenis, er worden juist, mogelijk door verschillende actoren, meerdere betekenissen aan ruimte gegeven. Afhankelijk van de persoonlijkheden of gedragingen van de actoren blijken ruimtes getypeerd te kunnen worden als ruimtes waar men zich verbonden mee voelt (Goffman, 1968). De diversiteit in belevenis en gebruik van ruimte kan volgens Low & Lawrence – Zuniga (2003) ook leiden tot fricties, tot ‘contested spaces’. In onderhavig onderzoek is getracht zicht te krijgen op de manier waarop stedelijke openbare ruimte beleefd wordt vanuit geloofsperspectief.

Probleemstelling: *Wat is de invloed van identificatie met geloof op de belevenis van stedelijke openbare ruimte?
En welke implicaties heeft dit voor de ‘sense of belonging’ in de stad?*

In dit hoofdstuk zal eerst ingegaan worden op de belevenis van de openbare ruimte. Hierna zal de nadruk gelegd worden op de mate van ‘contestatie’ in dit verband. Als laatste wordt gekeken naar hoe dit allemaal zich verhoudt tot de “sense of belonging” in de stad.

4.1 Belevenis van de stedelijke openbare ruimte vanuit geloofsperspectief

In het theoretische kader is ingegaan op de sociologie van de ruimte. Subjectieve waarnemingen en belevissen van fysieke ruimtes kunnen gezien worden als de sociale constructie van die ruimtes door verschillende actoren. Er worden betekenisvolle relaties gelegd met de omgeving (Low en Lawrence-Zuniga, 2003). Als gevolg hiervan kunnen sommige ruimtes getypeerd worden als ruimtes waar men zich verbonden mee voelt (Goffman, 1968). Doordat diverse actoren een ruimte op verschillende wijzen sociaal construeren is de betekenis van een ruimte niet tot één enkele te reduceren. De diversiteit in belevenis en gebruik van ruimte kan volgens Low & Lawrence – Zuniga (2003) leiden tot fricties, tot ‘contested spaces’.

Aan de hand van de eerste onderzoeksvraag is getracht inzicht te krijgen in de manier waarop stedelijke openbare ruimte vanuit een religieuze identiteit beleefd wordt.

Onderzoeksvraag: *Welke betekenis krijgt de stedelijke openbare ruimte in termen van gebruik en belevenis door mensen die zich als gelovig beschouwen?*

In het merendeel van de gesprekken kwam naar voren dat er in de stad factoren aanwezig zijn die door de gesprekspartners beleefd worden als opvallende stadseigen zaken die niet in lijn zijn met geloof. Er is in de gesprekken gewezen op de, in de huidige samenleving heersende, stedelijke cultuur van ongeloof. Tevens blijkt de sfeer die in de stad en de openbare ruimte heerst volgens de gesprekspartners niet gunstig te zijn voor geloof. Daarnaast wordt gesproken over de aanwezigheid van afstotelijke elementen in de stad, zoals beelden en bepaalde reclameposters, die vanwege hun versturende karakter de stedelijke openbare ruimte minder toegankelijk maken.

De stedelijke openbare ruimte kenmerkt zich door een cultuur van individualisme, anonimiteit en ongelooft

Net als in vele andere steden is in Rotterdam te merken dat globalisatie van de economie andere sociale patronen met zich meebrengt. Zo is in het theoretische kader gewezen op de rationalisatie van de samenleving (Weber, 1920) en op processen die inherent zijn aan het modernisatieproces in steden: urbanisatie en technologische innovatie met als gevolg individualisme, anonimiteit en meer controle over de omgeving (Scott en Marshall, 2009), maar ook de teloorgang van religie als “cement van de samenleving” (Durkheim, 1912). De sociale constructie van de stedelijke openbare ruimte vanuit geloofsperspectief komt hier grotendeels mee overeen: in de samenleving heerst in toegenomen mate individualisme en anonimiteit, en in verminderde mate geloof. Er wordt op gewezen dat er binnen de samenleving een cultuur heerst die als niet in lijn met geloof wordt beschouwd; een sociale structuur die als gevolg van verstedelijking steeds meer is gaan berusten op individualisme en anonimiteit en mede hierdoor een verminderde rol voor geloof. Dit heeft tot gevolg dat de stad beleefd wordt als een ‘stad zonder hart’, aldus een van de gesprekspartners. Met betrekking tot individualisme, anonimiteit en ongelooft in de samenleving wordt door de gesprekspartners het een en ander vermeld; Gesprekspartner 10 geeft aan:

“Er is geen religie op straat. Kijk...het merendeel hier is atheïstisch. (...) Rotterdam op zich vind ik een agressieve sfeer hebben. Ik weet dat je buiten Rotterdam met hele andere mensen hebt te maken. Als je hier ‘hoi’ zegt dan loopt die zo voorbij. Als je hier iemand aankijkt, dan zegt die ‘wat kijk je me aan’”.

De nadruk ligt op individualiteit, waardoor er een zwakke binding¹ te onderkennen is. Door de gesprekspartners worden meerdere stedelijke aspecten genoemd. Zo stelt Gesprekspartner 8:

“(...) als je vanuit een Bijbels beeld naar de stad Rotterdam kijkt heb je wel het idee dat mensen een beetje van God los zijn (...) Dat mensen een beetje doelloos zijn, veel eenzaamheid² in de stad, veel egoïsme³ in de steden. Dat het leven als heel maakbaar wordt gebracht terwijl dat het niet is”.

Tevens wordt verwezen naar de harde mentaliteit⁴ in de stad. Technologische vernieuwingen lijken de illusie op te wekken dat er steeds meer controle uitgeoefend kan worden op de omgeving; Gesprekspartner 2 stelt in dit verband het volgende:

“men [heeft] de illusie (...) om dingen te controleren, terwijl je soms juist dingen moet overlaten aan God”⁵.

Deze opvatting hoort zowel thuis bij de christelijke als de islamitische perspectief⁶. De rol van geloof als katalysator voor sociale binding in de stad, “cement van de samenleving”, is vervaagd. Er heerst in de moderne samenleving een lage mate van sociale cohesie. Gesprekspartner 14 geeft in dit verband aan dat dit te herkennen is aan de gedragingen van bijvoorbeeld jongeren:

“Laatst was ik in het openbaar vervoer, ik kwam bij een groep jongeren zitten (...) [die behoorlijk] vulgair [deden.] En dat is wel de openbare ruimte. De brutalen hebben de halve wereld”.

Ook Gesprekspartner 17 duidt aan op het roekeloze en doelloze gedrag van jongeren en schrijft dit toe aan een gebrek aan geloof, opvoeding en normen en waarden⁷. Rationalisatie en modernisatie in de samenleving leidt tot een belevenis van de stedelijke openbare ruimte die beheerst wordt door een cultuur waarin volgens gesprekspartners

‘geloofswaarden ondergeschikt worden gesteld aan economische doelmatigheid’⁸, waarin ‘mensen zich laten leiden door hun lusten en begeerlijkheden’⁹ en waarin ‘het leven wordt geleid door een soort consumptiedrang’¹⁰.

In veel gesprekken wordt duidelijk dat het mensen zijn die de stad maken, onder die mensen heerst er volgens Gesprekspartner 17 ongelooft:

“Ongelooft neemt heel veel ruimte in, je ziet meer ongelooft op straat dan geloof (...) De stad wordt gemaakt door mensen, wat we zien is de weerspiegeling van de mensen”.

Dit duidt erop aan dat men van overtuiging is dat de stedelijke openbare ruimte datgene weerspiegelt dat mensen uit de stad in hun hart dragen. Ook Gesprekspartner 6 heeft het over de weerspiegeling van de mensen:

“(...) ook al staat de meerderheid erom bekend dat ze christelijk zijn, er leven er niet meer zoveel met hun hart, en dit is dan ook de weerkaatsing op het centrum van de stad, waardoor er weinig religieuze dingen te vinden zijn. Dit komt doordat geloof een minder belangrijke rol speelt en dat het veel meer draait om economie. Een maatschappij waar individuele belangen voorop staan”.

Het lijkt erop dat het ontbreken van geloof in de stedelijke openbare ruimte alleen valt toe te schrijven aan het ongelooft onder de mensen en de nadruk op economische en individuele belangen. Dusdanig dat dit type karaktereigenschappen in de samenleving heeft tot gevolg dat de stad beleefd wordt als een ‘stad zonder hart’¹¹, zoals Gesprekspartner 8 het omschreef.

Echter is er meer gaande rondom de constructie van de stedelijke openbare ruimte als een plek waar weinig ruimte is voor geloof. Zo stellen Gesprekspartner 11 en 13 respectievelijk:

“In Rotterdam heb ik gewoon het gevoel...hier lopen veel asocialen rond. Dat is op niets gebaseerd, maar ik voel dat gewoon zo, het gevoel dat mensen heel individualistisch zijn en er weinig spiritualiteit is en mensen erg op zichzelf rekenen. Dat heeft ook met het zakelijke dat Rotterdam uitstraalt te maken. Het gaat om jezelf.(...) Het beeld dat ik heb, mensen in Rotterdam zijn heel rechttoe rechtaan, doen alles om te bereiken wat ze willen, zonder te kijken naar de medemens, zonder rekening te houden met de mensen om zich heen. Ze hebben

een harde mentaliteit eigenlijk. (...) Ik denk dat het gewoon komt omdat Rotterdam een zakenstad is”.

“Mensen beladen met tasjes gaan weer een winkel in, en dan denk je, wat gebeurt er. Als je dan in de stad rondloopt, dan vraag je je af wat doen die mensen¹², waar is de bezinning? Die lijkt te ontbreken. Waardoor komt dat? Ik zou zeggen door het gebrek aan religie in de winkelstraten. Die ruimtes die faciliteren in een bepaalde manier ook dat religie even niet ter zake doet. Winkels, winkels, winkels. Borden met ‘kom hier naar binnen ik geef je 5% korting’, ‘nee kom hier, ik geef je 10%’. Dat is ook de reden dat je uit winkels muziek hoort. Het schijnt zo te zijn, op het moment dat mensen in een winkel komen waar geen muziek is, dat ze dan minder lang blijven. Zolang er muziek is, blijven mensen er langer. Je zou het kunnen zien als een soort kudde die aan het grazen is. Als ze muziek horen blijven ze langer grazen. Maar waarom blijven ze langer, volgens mij om een reden die niet relevant is”.

Deze twee gesprekspartners wijzen wederom op bepaalde karakteristieken van de stedelijke bevolking. Ze geven aan dat dit niet in lijn is met geloof: er is namelijk sprake van ‘weinig spiritualiteit’ en tevens ontbreekt de ‘bezinning’. Beide gesprekspartners gaan echter verder; ze relateren namelijk tevens aan de zakelijke uitstraling in de stad. Er wordt volgens hen een sfeer van consumptiedrang gecreëerd. Ze spreken daarbij niet alleen over de mensen in de stad, ze duiden ook op het feit dat het de stad zelf is die de nadruk legt op economie en consumptie.

In de stedelijke openbare ruimte ligt de nadruk op economie en vermaak

De belevenis van de stad beperkt zich niet alleen tot de stedelijke cultuur. Eerder zijn in het theoretische hoofdstuk de eigenschappen van de stedelijke openbare ruimte behandeld. Hieruit kwam naar voren dat de stedelijke openbare ruimte zich kenmerkt door een veelzijdigheid aan sociale groepen en een diversiteit aan stedelijke functies (multifunctionaliteit) (Van der Wouden, 1999; 11). De stad vervult diverse functies. De economische functie, de vermaakfunctie, de ontmoetingsfunctie en de bestuurlijke functie zijn in het theoretische kader onder andere aan bod gekomen. De in dit onderzoek onderzochte sociale groep kan gezien worden als één van de vele sociale groepen in de stedelijke openbare ruimte. In hun belevenis van de stedelijke openbare ruimte komt een beeld van ontevredenheid naar voren over de multifunctionaliteit van deze ruimte. Zij beleven de stedelijke openbare ruimte namelijk als een plek waar onvoldoende ruimte is voor geloof. De gesprekspartners wijzen op de sfeer die in de stedelijke openbare ruimte heerst: in de stad ligt de nadruk op economische activiteiten en de vermaakfunctie, terwijl geloof naar het privé domein wordt verschoven. In dit verband gaf een gesprekspartner aan:

“We gaan steeds meer toe naar het idee dat mensen zijn religie thuis moet houden. In de stad kom je om te winkelen en een terrasje te pakken, maar religie laat je thuis”.

Redenerend vanuit de diverse functies die de stad zou moeten bieden wordt opgemerkt dat er in hoge mate de nadruk wordt gelegd op de economische- en de vermaakfunctie.

De sociale constructie van de stedelijke openbare ruimte vanuit geloofsperspectief brengt tevens met zich mee dat de stedelijke architectuur van zakelijk –en hoogbouw en de aanwezigheid van veel

stimuli in de stad worden opgemerkt als elementen die een sfeer in de stad creëren waaruit men deze plek beleeft als zijnde een plek waar weinig ruimte is voor geloof. Er wordt gewezen op de fysieke inrichting van de stad. De zakelijke uitstraling die hiermee wordt bereikt wordt beleefd als zijnde niet in lijn met geloof. In dit verband stellen Gesprekspartner 11 en 17 respectievelijk:

“Alleen al door de gebouwen krijg je de illusie dat mensen ongelovig zijn. Ja, er is een verband tussen gebouwen en de mensen (...).”

“(...) je ziet een bepaalde trots, dat zie je in de gebouwen, Rotterdam is een ambitieuze stad, we moeten hoge gebouwen hebben. Wat drijft dat, er zit blijkbaar in die hoge gebouwen, groot en hoog, daar zit iets achter, een bepaalde drive. Soms is het hebzucht, of trots, ‘whatever’. Dat is ook een vorm van ongelooft”.

Hier zien we dat het niet alleen de cultuur betreft, maar ook de fysieke inrichting en de niet gewenste uitstraling die hiermee bereikt wordt. De stad wordt beleefd als een stad die zich ‘zakelijk’¹³ opstelt en waar het economische belang het overwicht heeft. Dit is te herkennen in de architectuur; deze wordt door gesprekspartners beleefd ‘als kil’¹⁴, ‘modern’¹⁵ en strak. ‘De aanwezigheid van veel (hoge) gebouwen’¹⁶ leidt tot een zakelijke uitstraling van de stad’¹⁷. De dominantie van ‘de economische functie’¹⁸ wordt tevens opgemerkt doordat in de stad nadruk ligt op winkelen, zelfs het verkeer is hierop ingesteld’¹⁹. Maar ook de aanwezigheid van ‘een overload aan stimuli’²⁰ onder andere in de vorm van reclame.

De nadruk op de economische functie leidt ertoe dat de stad als druk wordt ervaren, zodanig dat het ‘niet strelend is voor het oog en geest’²¹ en als vermoeiend’²² wordt beleefd.

De gesprekspartners construeren de stedelijke openbare ruimte vanuit hun geloofsperspectief. Bij het merendeel van de gesprekspartners uit dit zich in de belevenis dat de stedelijke openbare ruimte de plek vormt waar weinig ruimte voor geloof is. Dit blijkt onder andere uit uitspraken van Gesprekspartner 8 in het kader van plekken in de stad waar geloof wellicht meer tot uiting komt, of meer beleefd wordt:

“Ik geloof dat rust goed is voor mensen om na te denken over geloof. Als een mens gejaagd wordt door alle impulsen, in de stad wordt je natuurlijk gek van alle impulsen die van alle kanten komen. (...) mensen willen hier helemaal niet nadenken. (...) Je moet je Ipod op hebben omdat het anders zo saai is. Durf stil te zijn, durf na te denken, misschien hoor je God wel. Als je vanuit rust kijkt, is de stad niet de plek om tot rust te komen en stilte momenten mee te maken”.

Tevens wordt gewezen op de aanwezigheid van bepaalde elementen in de stad die als tegenligger van geloof beschouwd worden. Gesprekspartner 14 stelt in dit kader:

“Bepaalde dingen vallen wel op, wij noemen dat eigenlijk wereldse dingen zoals reclames, schaars geklede personen, sigaretten, alcohol, daar ben ik me wel van bewust dat dat speelt, seksshops, daar ben ik me wel van bewust. Dat zijn dingen die horen bij deze maatschappij, maar niet in mijn leefwereld. Dat zijn voor mij potentieel gevaarlijke dingen”.

Hieruit valt te begrijpen dat een door geloof geïnitieerde leefwereld ertoe leidt dat een aantal elementen in de stad gepercipieerd worden als zijnde niet in lijn met geloof. Al met al wordt opgemerkt dat men in de stad ruimte voor geloof vindt ontbreken. De stad heeft vanwege de nadruk op de economie een materialistische uitstraling, wat leidt tot een overmatig vertoning van consumptiegedrag. In de stad wordt zelfs religie volgens Gesprekspartner 8 als consumptiegoed gezien:

(...) macht van de economie, van de handel, van de Lijnbaan, van de consumptie, van wat goed verkoopt vertonen. (...) en religie wordt af en toe uit de kast gehaald als we het moeilijk vinden worden, dan wordt dat geconsumeerd en weer weggelegd als het ons beperkt”.

Resumerend kan er gesteld worden dat het enerzijds gaat om de mensen, de stedelijke cultuur die niet erg in lijn is met geloof. Anderzijds is het ook de fysieke uitstraling, de zakelijke uitstraling van de gebouwen, die ervoor zorgt dat de stad niet beleefd wordt als bevorderlijk voor geloof. Redenerend vanuit de economische- en de vermaakfunctie van de stad construeren de gesprekspartners de stedelijke openbare ruimte als een ruimte waar weinig ruimte is voor geloof.

In de stedelijke openbare ruimte is geloof niet herkenbaar

Uit het voorgaande blijkt dat vanuit geloofsperspectief gewezen wordt op een overname van de stedelijke openbare ruimte door de economische functie. Het beeld dat geloof weinig ruimte kent in de stad wordt niet alleen veroorzaakt door de vele aandacht die de economische en de vermaakfunctie krijgen in de stad, maar ook door het ontbreken van enige aandacht voor de religieuze functie in de stad. In dit kader is in de theorie besproken dat er, ondanks een groei in de aandacht voor geloof in de grote steden, in ruimtelijk opzicht een secularisatieproces gaande is. Dit proces is door Van der Wouden (2002; 122) geïllustreerd aan de hand van een strijd die zich voordeed op de Dam in Amsterdam in de 17^e eeuw. Met de komst van de bestuurlijke en economische functie is de religieuze functie, die de Nieuwe kerk op de Dam vervulde, verloren gegaan.

Een meerderheid van de gesprekspartners is van mening dat geloof niet aan bod komt in de stedelijke openbare ruimte²³. Er wordt weinig ruimte herkend voor geloof in het centrum vanwege het seculiere karakter van Nederland

*“(...) we zitten in een ontzettende liberale, atheïstische kant. Nou nee meer seculier”
(Gesprekspartner 8)*

Er wordt kritiek geuit op het idee dat geloof in de privé-sfeer beleefd zou moeten worden. Gesprekspartner 12 merkt hier met sarcasme over op:

“Religie moet in de privé-sfeer blijven en de openbare ruimte is neutraal, (...) als het maar niet met religie te maken heeft”.

Er wordt gepleit voor meer ruimte voor geloof in de stedelijke openbare ruimte in Rotterdam. Hierbij valt te denken aan gebedsruimtes. Deze vormen immers bij uitstek de ruimte voor geloof. Hoewel een merendeel van de christelijke gesprekspartners aangeven dat er in termen van gebedsruimtes voldoende ruimte is voor geloof²⁴, bekritiseert men het feit dat leegstaande kerken als kandidaat gesteld worden voor sloop of voor gebruik voor andere doeleinden²⁵. Men is van mening dat door een kerk te slopen de stad een ijkpunt verliest en door een leegstaande kerk een andere gebruik toe te kennen, verliest de kerk zijn religieuze functie²⁶. De wijziging van de oorspronkelijke functie beleeft men als een vermindering van geloofsruimte in de stad²⁷.

Afbeelding 7

Islamitische gesprekspartners, daarentegen, wijzen op de behoefte aan een moskee in het centrum van Rotterdam²⁸. Het ontbreken ervan leidt onder deze groep tot de belevenis dat de Islam niet terug te vinden is in de stedelijke openbare ruimte. Er wordt ook gewezen op de afgelegen positie van moskeeën in de stad²⁹. In dit verband is in het theoretische kader ingegaan op de gemarginaliseerde positie van de moskee. Schinkel (2009) stelt dat dit een illustratie is van de marginale positie van de Islam in Nederland. Zo geven Gesprekspartner 7 en 12 respectievelijk bijvoorbeeld aan:

“Hier bij Mevlana [het enige moskeegebouw in Rotterdam; afbeelding 7] zit je eigenlijk een beetje op een industrieterrein. (...) Je komt met de auto en als je klaar bent ga je weg (...) als je wilt bidden, dan moet je (...) met de auto of de metro”. Een andere gesprekspartner

“(...) er lopen met mij elke dag duizenden moslims door de stad. Er zijn in het centrum van de stad geen mogelijkheden om te bidden. Er is geen aparte gebedsruimte. De moskeeën die er zijn zitten in de buiten wijken, noord, zuid, west. Maar in het centrum is er niets”.

Hieruit valt op te maken dat er ontevredenheid is over de positie van de moskee in de stedelijke openbare ruimte.

Naast het belang van gebedshuizen wijzen sommige gesprekspartners ook op het belang van een plein behorende bij een gebedshuis³⁰. Men geeft aan voorstander te zijn van een gedeeld plein waar naast religieuze activiteiten ook plaats is voor andere activiteiten³¹ door bijvoorbeeld de aanwezigheid van een school, winkels en cafés³² (zie kader 4.1).

Kader 4.1

Hierover is gesproken op vertoning van een prent (afbeelding 8) waarop een plein met onder andere een moskee en een bibliotheek is afgebeeld. Gesprekspartner 7, 6 en 12 zeggen hier het volgende over:

Afbeelding 8

“Dit is wel wat ik leuk zou vinden. Hier kunnen moslim vrouwen ook komen, is voor iedereen toegankelijk, ook voor niet moslims. Je kunt zitten, wat drinken, chillen, de bibliotheek in gaan”.

“(...) als er zo een plek zou zijn in Rotterdam zou echt goed zijn denk ik”

“(...) er wordt hierbij ingespeeld op ieders wens. Op een evenredige manier. De realiteit op dit moment is niet zo. Hier wordt de suggestie gewekt dat ze inspelen op de wensen van kinderen op de wensen van moslims, van bibliotheek gebruikers. Dit is meer neutraal dan wat ik nu gezien heb”.

Wat betreft de zichtbaarheid in het stedelijke landschap worden door gesprekspartners tevens elementen genoemd die geloof herkenbaar en uitoefenbaar maken in de stedelijke openbare ruimte. Hierbij valt te denken aan kapelletjes³³, parkjes³⁴ en zelfs een begraafplaats³⁵ in het centrum van de stad.

Als laatste wordt door islamitische gesprekspartners de oproep tot gebed beschouwd als een element dat de mate van ruimte voor geloof in de stedelijke openbare ruimte illustreert³⁶. De oproep tot gebed maakt weliswaar geen onderdeel uit van de fysieke ruimte en is hierdoor niet zichtbaar in het stedelijke landschap, maar vormt wel een onderdeel van de akoestieke ruimte in de stedelijke openbare ruimte: de soundscape (Corbin, 1994).

Naar aanleiding van de gesprekken kan gesteld worden men vanuit geloofsperspectief een aantal elementen vindt ontbreken in de stad. Dit illustreert dat men een duidelijk verschil opmerkt tussen plekken waar wel en plekken waar geen ruimte is voor geloof. In onderhavig onderzoek is dit verschil bepalend in het definiëren van de stedelijke openbare ruimte in Rotterdam als een plek waar weinig ruimte is voor geloof. Er is hier dus sprake van religieuze constructies van de stedelijke openbare ruimte, en ook van de stad. In ruimtelijk opzicht is men van mening dat de stad vrij gesecculariseerd is en dus weinig herkenningspunten van geloof bevat.

Al met al geldt ook hier dat, indien vanuit geloofsperspectief naar de stad gekeken wordt, de stedelijke openbare ruimte beleefd wordt als een ruimte waar weinig ruimte is voor geloof.

4.2 Contestatie: verstorende elementen in de stedelijke openbare ruimte

Hiervoor genoemde belevenissen duiden aan op ontevredenheid over de stedelijke openbare ruimte in Rotterdam. Er lijkt een intentie te zijn richting contestatie. Dit brengt de vraag met zich mee of dit daadwerkelijk ook het geval is en zo ja, in welke vorm contestatie tot uiting komt.

Met het verkregen inzicht in de belevenis van de stedelijke openbare ruimte vanuit geloofsperspectief, wordt hier verder ingegaan op de reacties van de gesprekspartners. In het theoretische kader is gebleken dat fysieke ruimte sociaal geconstrueerd wordt en gemaakt wordt tot sociale ruimte. Dezelfde ruimte krijgt verschillende gebruiken en belevenissen. Als gevolg hiervan

Afbeelding 9

kunnen er ‘contested spaces’, ruimtes waarover conflict, verzet, weerstand, ondermijning en confrontatie heerst (Low en Lawrence-Zuniga, 2003;18), ontstaan. Tevens blijkt uit het theoretische kader dat stedelijke omgeving vanwege haar complexe structuur en gedifferentieerde sociale entiteiten voedingsbodem creëert voor contestatie; er is de gelegenheid voor competitie en conflicten over materiële en symbolische bronnen (Low en Lawrence-Zuniga, 2003; 19).

In het theoretische kader is tevens besproken dat de stedelijke openbare ruimte beoogd is om toegankelijk te zijn voor iedereen (Lofland, 1998; 8-9). Echter, in de stedelijke openbare ruimte kunnen zich ook gevallen voordoen die de toegankelijkheid ervan verstoren. Er kan sprake zijn van sociale uitsluitingen. Dit is bijvoorbeeld het geval bij ‘gated communities’, wijken die vaak afgezet zijn

met hekken en de ingang in sommige gevallen voorzien is van bewaking. De toegang voor buitenstaanders wordt hiermee lastig gemaakt. Als laatste is ook aan de orde gekomen dat er naast deze openlijke vorm van sociale uitsluiting ook een meer subtielere vorm van sociale uitsluiting bestaat. Dit doet zich ondermeer voor in de openbare ruimte die ingericht is voor een bepaalde doelgroep. Hierdoor wordt het gebruik door mensen die niet tot deze doelgroep behoren vrijwel uitgesloten (Van der Wouden, 2002).

Bijna alle gesprekspartners geven aan dat de stedelijke openbare ruimte toegankelijk is. Zoals in de vorige paragraaf ter sprake is gekomen, worden echter een aantal versturende elementen benoemd

Afbeelding 10

die de stedelijke openbare ruimte minder aangenaam maken. Als mogelijke gevolg hiervan heerst een gevoel van 'niet welkom zijn' (uitsluiting) op bepaalde plekken. Zo worden reclameposters waarop schaars geklede vrouwen weergegeven worden door veel gesprekspartners als ongewenst ervaren³⁷. Men bekritiseert het omdat vrouwen als lustobject worden gepresenteerd³⁸. Er heerst onder de mensen die zich identificeren met geloof een vorm van weerstand tegen deze reclames (afbeelding 10). Ze geven aan dat op deze manier 'ingegaan wordt op de zwakke kant van mensen'³⁹. Omdat het een negatieve uitwerking heeft op de geloofsbeleving verzet men zich er dan ook tegen.

Gesprekspartner 17 geeft in dit verband aan:

"[mijn geloofsbeleving] wordt beïnvloed (...) hetzelfde als je in de modder loopt, dan kunnen er spetters op je broek komen, dat is hetzelfde met je geloof, de dingen waar je in gelooft. Dat wordt beïnvloed".

Men levert kritiek door de vraag te stellen: 'waar de moraal en de ingetogenheid van de mensen is gebleven'⁴⁰. Er heerst onbegrip en weerstand voor dergelijke stedelijke elementen. Dit duidt op een vorm van contestatie in de stedelijke openbare ruimte.

Een reclameposter met een schaarsgeklede vrouw erop afgebeeld leidt niet alleen tot weerstand of vermijding, maar het kan ook mensen in verweer⁴¹ brengen, onder andere ter bescherming van kinderen⁴². Enkele gesprekspartners geven aan dat dit zelfs kan leiden tot pogingen om de confrontatie aan te gaan. Hierbij is door twee gesprekspartners gerefereerd aan een voorval in Amsterdam waarbij een man in de metro een dergelijke reclameposter van de wand heeft proberen te krabben⁴³. Dit kan gezien worden als een expliciete vorm van contestatie. Hoewel dit zich niet heeft afgespeeld onder de onderzoeksgroep, heerst er onder de twee gesprekspartners die dit voorval hebben aangekaart wel begrip voor deze actie.

Afbeelding 11

Een andere vorm van een stedelijk element dat de stedelijke openbare ruimte minder aantrekkelijk, en ook minder toegankelijk maakt, is de aanwezigheid van bepaalde beelden. Vooral door islamitische gesprekspartners wordt elk willekeurige beeld van de mens afgekeurd. Dit vanwege de afwijzing van dit soort beelden door de Islam⁴⁴.

Zo relateert Gesprekspartner 7 aan het afstotelijke van sommige beelden die in het centrum van de stad staan. Gesprekspartner 7 en 12 geven respectievelijk het volgende aan over een beeld dat op de Coolingsingel staat (afbeelding 12)

Afbeelding 12

“Vrouwen en kinderen kunnen er niet spelen als dit bij een plein zou zijn (...) Dit stoot wel mensen af, die piemel. Als ik kinderen heb ga ik niet langs die beelden lopen. Je gaat het vermijden. Je wilt je kinderen niet opvoeden met het idee dat dit normaal is”.

“Ik weet nog dat ik een keer met een islamitisch meisje hier langs liep. Als je er langs loopt je voelt je niet op je gemak dan, je voelt je niet lekker. Of je maakt een ongemakkelijk grapje, of je doet alsof het er niet is, maar lastig, want je loopt er zo tegen aan. Je kunt proberen te doen alsof je het niet ziet. Je kunt hier niet gewoon een broodje gaan zitten eten samen”.

Daar waar de stedelijke openbare ruimte beoogt toegankelijk te zijn voor iedereen, valt uit deze uitspraken op te maken dat elementen als beelden vermeden worden en de ruimte minder toegankelijk maken of zelfs voor uitsluiting zorgen. Net als posters kunnen bepaalde beelden er voor zorgen dat de stedelijke openbare ruimte gemaakt wordt tot ‘contested space’ wordt beleefd. Een voorbeeld hiervan is het beeld ‘Santa Claus’ dat een voorwerp vasthoudt waarvan wordt gezegd dat het een soort seksspeeltje is (afbeelding 13). Het beeld werd hierdoor in volksmond al gauw betiteld als ‘Kabouter Buttplug’. De plaatsing van dit beeld in 2008 op het Eendrachtsplein in Rotterdam heeft tot veel ophef geleid. In dit verband stelt Gesprekspartner 8:

Afbeelding 13

“Opzouten met dat ding. (...) voor de stad, het aanzien, het moderne blik van Rotterdam dat we moeten uitstralen, dat doel dient het, het dient niet de bewoners. Het dient de bepaalde mensen in de stad die bepaalde belangen hebben om Rotterdam maar hip te laten zijn. Dat is een doel wat ik totaal niet ondersteun. (...) Als je weet dat je een bepaalde bevolkingsgroep of mensen met een bepaalde overtuiging stoort met een bepaalde invulling van de openbare ruimte, moet je dat dan ook gaan doen?”

Verder wordt over dit beeld gesteld dat het noch de bewoners dient, noch enige kunstwaarde heeft⁴⁵. Men wilt dat het beeld er liever niet staat⁴⁶. Gesprekspartner 10 geeft bijvoorbeeld aan:

“Ik vind het afgrijselijk. (...) ze hadden er geen plek voor en hebben ze het maar hier neer gepléurd. (...) Kijk wat dat kost; dat is van jouw belastingcenten. Je kunt het ook haast geen kunst noemen want het is een simpele tuinkabouter, alleen dan heel groot van ijzer (...)”.

Deze uitspraken illustreren dat er een soort heerschappij is over de symbolische uitstraling in de stedelijke openbare ruimte. Vanuit geloofsperspectief kan men zich er niet in vinden. Het roept

weerstand op en leidt tot verzet en confrontatie. Zodoende wordt de stedelijke openbare ruimte gemaakt tot een plek die aangeduid kan worden als 'contested space'.

Naast ophef over 'Kabouter Buttplug' is er ook ophef ontstaan over een aantal teksten van de atheïsmecampagne (afbeelding 14). Deze teksten hebben echter geen relatie met de stedelijke openbare ruimte van Rotterdam. De aanwezigheid van dit soort teksten heeft geen uitsluitende effecten, maar roept wel kritiek op vanwege 'een aanval⁴⁷ op geloof en de verheerlijking van het ongelooft⁴⁸'. Gesprekspartner 7 geeft aan:

"Ik sta open voor hun mening, die mogen ze hebben. Maar hiermee val je alle geloven eigenlijk aan. Het geeft de boodschap van gelovigen zijn eigenlijk dom, ze zijn naïef. (...) Als gelovigen zeggen, alle atheïsten gaan naar de hel, dan komt er wel een soort van rel, dat kan gewoon niet. Dat is dus eigenlijk weer hypocriet".

Afbeelding 14

Het is niet alleen de aanwezigheid van een object of een reclameposter wat kritiek oproept of voor een gevoel van uitsluiting zorgt; een meer openlijke variant van uitsluiting ontstaat door het gebruik van ruimtes voor specifieke doeleinden. Het is waard om een besluit van de gemeente Amsterdam aan te halen omdat dit tijdens een interview met één van de gesprekspartners ter sprake kwam. In de nota Gebruik Vondelpark (gemeente Amsterdam, 2008) blijkt dat cruisen, seks in het openbaar, door homo's in een bepaald deel van het Vondelpark gedoogd wordt. Deze plekken worden aangeduid op de informatieborden (www.binnenlandsbestuur.nl, 2009). Dit illustreert de verstoring van de toegankelijkheid van openbare ruimte door het gebruik ervan toe te kennen aan één subgroep (Van der Wouden, 2002). Onder de gesprekspartners leidt dit tot kritiek⁴⁹. In dit verband stelt Gesprekspartner 14:

"Als ik de baas was met mijn visie, dan bestond dat niet. Ik weet gewoon hoe God daar naar kijkt, en welke straf daar op staat".

Een ander voorbeeld dat ook in sommige interviews naar voren kwam en niet de stedelijke openbare ruimte in Rotterdam betreft maar wederom die van Amsterdam betreft, is de Wallen. Men geeft aan zich uitgesloten te voelen van dit deel van de stedelijke openbare ruimte⁵⁰. Een openbare ruimte die in dit geval toegankelijk zou moeten zijn, wordt niet als zodanig ervaren. Hoewel het hier gaat om plekken in Amsterdam, is er ook in Rotterdam sprake van een dergelijk ruimtelijk gebruik. Zo geeft Gesprekspartner 4 aan:

"Ik heb daar [in de Kralingse bos in Rotterdam] in de avond homo's ontdekt. Ze doen allerlei buitenmenselijke dingen wat niet past binnen een beschaving. In de parken zijn in de avond vieze dingen bezig wat niet te vatten is". Maar ook 'nuditeit in parken wordt niet gewaardeerd'⁵¹.

Ook kan de stedelijke openbare ruimte als minder toegankelijk beleefd worden, door bepaalde festiviteiten als tijdelijke invulling van de openbare ruimte. Deze kunnen zo grootschalig zijn dat ze een groot deel van de stedelijke openbare ruimte tijdelijk van een ander karakter voorzien, wat als

onaangenaam wordt ervaren of zelfs uitsluitend kan werken, omdat het niet in lijn is met geloof. Zo wordt volgens een gesprekspartner 'met de Gay Parade in Amsterdam een ruimte van homofilie gecreëerd'⁵². Als Rotterdamse variant hiervan wordt de 'Dance Parade' aangehaald. Hoewel deze festiviteit niet exact dezelfde karakter heeft, heeft het wel een tijdelijk uitsluitende effect⁵³.

De aanwezigheid van stedelijke elementen als beelden, reclame, posters en tijdelijke invulling door festiviteiten roept weerstand op. De mate van toegankelijkheid van de stedelijke openbare ruimte wordt ter discussie gesteld door mensen die zich identificeren met geloof. Voorgenoemde uitspraken illustreren dat men in woord en gebaar de strijd aangaat omdat de stedelijke openbare ruimte beleefd wordt als een ruimte waar dominantie is van een symboliek die niet in lijn is met geloof, en waar in die zin sprake is van contestatie. Zodoende wordt de stedelijke openbare ruimte gemaakt tot 'contested space', immers vormt de stedelijke openbare ruimte een plek waarover conflict en contestatie bestaat (Low & Lawrence-Zuniga, 2003; 18).

Hiernaast wordt ook kritiek geuit op de mate van neutraliteit van de stedelijke openbare ruimte. Er is als het ware contestatie over de inrichting van de stedelijke openbare ruimte: de stedelijke openbare ruimte betreft een niet neutraal terrein. Indien vanuit geloofsperspectief naar de stad wordt gekeken, blijkt dat de stedelijke openbare ruimte geconstrueerd wordt als een ruimte waar een lage mate van neutraliteit heerst. Neutraliteit in de stedelijke openbare ruimte wordt wel in die zin beleefd dat er 'vrijheid' heerst om het geloof te belijden, maar in termen van 'gelijkheid' in de stedelijke openbare ruimte en/of een evenredige afspiegeling van de samenleving, beleeft men de stedelijke openbare ruimte niet als neutraal.

Op basis van de gesprekken blijkt dat neutraliteit een lastig begrip is. Ook de betekenis van neutraliteit lijkt, net als ruimte, sociaal geconstrueerd te worden, neutraliteit krijgt door verschillende gesprekspartners een andere betekenis⁵⁴. De sociale constructie van dit begrip resulteert bij een gesprekspartner in de uitspraak dat het concept niet kan bestaan⁵⁵. Ramadan geeft met betrekking tot neutraliteit het volgende aan⁵⁶:

"Naast wet en regelgeving vormt macht een belangrijke aanwezigheid in de publieke sfeer, maar ook in de openbare ruimte door middel van symboliek. Neutraliteit is normaliteit; het gaat hierbij om wat als normaal wordt gezien. Datgene wat normaal is heeft een historische lading. De historische achtergrond van de stedelijke inrichting is iets wat men moet accepteren. Alleen zou men zich nu [door de komst van nieuwkomers] moeten afvragen in hoeverre dit in stand gehouden kan worden. Met de komst van nieuwkomers zou men de principes van gelijkheid en diversiteit moeten hanteren. Diversiteit is in al haar facetten zichtbaar: hoofddoekjes, huidskleur, moskees, etc. (...) gelijkheid en diversiteit zijn belangrijke beginselen, neutraliteit wat minder omdat dit datgene is wat als normaal wordt geacht".

Hoewel neutraliteit een lastig begrip blijkt, draagt het voor het merendeel van de gesprekspartners wel een betekenis wanneer het toegepast wordt op de stedelijke openbare ruimte. De betekenis van 'neutraliteit' in relatie tot de stedelijke openbare ruimte varieert van een milde vorm: 'vrijheid' in de stedelijke openbare ruimte, tot een hardere vorm: 'gelijkheid' in de stedelijke openbare ruimte in termen van een evenredige afspiegeling van de samenleving. Deze laatste vorm duidt op de beginselen die Ramadan stelt: gelijkheid en diversiteit.

Enkele van de gesprekspartners beleven de stad als neutraal. Ze geven aan dat de stad ‘de vrijheid biedt⁵⁷, iedereen in zijn waarde laat⁵⁸, met welke achtergrond dan ook⁵⁹ en dat de stedelijke openbare ruimte toegankelijk is voor iedereen⁶⁰. Hieruit blijkt dat neutraliteit in de milde vorm aanwezig is in de stedelijke openbare ruimte; er is de vrijheid in geloofsbeleving.

Echter, de meeste gesprekspartners geven aan dat de stedelijke openbare ruimte niet neutraal is⁶¹. Door gesprekspartners wordt hierbij verwezen naar de afwezigheid van geloof in de stedelijke openbare ruimte⁶². De volgende passage uit de conversatie met Gesprekspartner 15 illustreert dit:

E: Wat kan er gezegd worden over de ruimte die geloof krijgt in Rotterdam?

G15: Als ik [het centrum van Rotterdam] zou moeten identificeren, dan zou ik zeggen dat het atheïstisch is. (...) je ziet niet duidelijk bij wijze van spreken een moskee in het centrum of een kerk in het centrum. Heel vaak in Nederland heb je, bijvoorbeeld ook in Den Haag heb je een grote kerk in het centrum, dus ook het oude centrum van de stad. Dus dan heeft dat een christelijke achtergrond. Ik vind het bijvoorbeeld hier in Den Haag qua geloof veel diverser en veel uitbundiger dan Rotterdam. Want als ik hier uit mijn raam kijk, dan zie ik een synagoge. (...) Hierachter staat een grote kerk en daarachter, als je op het dak zou staan, een rooms-katholieke kerk van de Spanjaarden. Als je die kant op gaat heb je een moskee, dat is in een oud herenhuis gevestigd. Dat heb je hier in Den Haag en als ik dan kijk naar het centrum van Rotterdam, dan is het echt atheïstisch. Hier zie je dat veel meer.

E: Wat zegt dit over de neutraliteit van de stad?

G15: Persoonlijk vind ik het ontbreken van geloof dat het een stempel drukt op de ziel van zo een stad. Dus eigenlijk...Rotterdam heeft geen hart. Dat is wat ik van Rotterdam vind.

Ook wordt verwezen naar de nadruk op economie en vermaak⁶³ en de aanwezigheid van stedelijke elementen die tegenstrijdig zijn met geloof⁶⁴. Het idee dat de humanistische leer⁶⁵ zogenaamd neutraal zou zijn en dat de aanwezigheid van geloof de neutraliteit zou verstoren, wordt bekritiseerd⁶⁶. Dit doet zich volgens sommige gesprekspartners echter niet alleen voor in de stedelijke openbare ruimte, maar komt voor over de gehele linie van het publieke domein.

Men toont een soort contestatie voor de meer hardere vorm van neutraliteit in termen van meer ‘gelijkheid’ in de stedelijke openbare ruimte om zodoende een meer evenredige afspiegeling van de samenleving in de stad te bereiken. Dit wordt geïllustreerd door Gesprekspartner 12:

“(...) als je (...) genoeg mensen hebt die zouden willen bidden, en er is geen gebedsruimte, dan zegt dat ook iets over de neutraliteit. Ik zeg niet dat alle gebouwen omgebouwd moeten worden tot moskeeën maar als het maar een beetje in verhouding staat tot de wensen van de bevolking. Als tien procent van de mensen die er dagelijks komen willen bidden, waarom zouden er dan niet ergens gebedsruimtes worden gerealiseerd. (...) ik denk dat de gemeente niet goed beseft dat die behoeften spelen. Genoeg mensen die niet weten dat mensen bidden in kledruimtes van winkels”.

Hieruit is af te leiden dat men de milde vorm van neutraliteit in de stedelijke openbare ruimte, in termen van vrijheid in geloofsbeleving tekort vindt schieten. Er wordt weinig geloofsruimte herkend in de stedelijke openbare ruimte, waardoor er gepleit wordt voor een gebedsruimte. Er wordt

gevraagd om gehoor te geven aan de wensen van de stedelijke bevolking om zodoende een hogere mate van neutraliteit te realiseren, zodanig dat de stedelijke openbare ruimte meer een weerspiegeling van de bevolkingssamenstelling kan vormen⁶⁷.

Vanuit geloofsperspectief worden een aantal stedelijke elementen opgemerkt die de stedelijke openbare ruimte minder aangenaam of zelfs afstotelijk maken. Dit leidt tot (een gevoel van) uitsluiting van bepaalde plekken. De aanwezigheid van beelden als 'Kabouter Buttplug', reclameposters waarop schaars geklede vrouwen zijn afgebeeld en tijdelijke invullingen van de stedelijke openbare ruimte door evenementen zoals de Gay Pride, die een belangrijk deel van de stedelijke openbare ruimte innemen, duiden er op dat de mate van toegankelijkheid van de stedelijke openbare ruimte hierdoor ter discussie wordt gesteld. Dit leidt ertoe dat de stedelijke openbare ruimte gecreëerd wordt tot ruimte waar contestatie heerst ('contested space') in termen van weerstand, conflict (Low & Lawrence-Zuniga, 2003; 18).

Om meer grip te krijgen op het proces van contestatie is het van belang om te zien hoe contestatie vorm krijgt en zich manifesteert in het gedrag.

De belevenis van weinig ruimte voor geloof heeft tot gevolg dat men acties onderneemt, op een bepaalde manier handelt of gedrag vertoont waaruit is af te leiden dat er contestatie heerst. Zodoende wordt de stedelijke openbare ruimte in Rotterdam gecreëerd tot een ruimte waar contestatie heerst ('contested space') in termen van weerstand en conflict (Low & Lawrence-Zuniga, 2003; 18). De reactie op het feit dat er weinig geloof wordt herkend in de stedelijke openbare ruimte in Rotterdam beperkt zich niet alleen tot innerlijke weerstand, er is ook sprake van beweging of actie. Hierbij valt op te merken dat er in de reacties sprake is van een soort tweedeling. Aan de ene kant is sprake van ontwijking van (dat deel van) de stedelijke openbare ruimte waar weinig ruimte voor geloof wordt herkend. Zo valt bijvoorbeeld op te merken dat er sprake kan zijn van voorkeur geven aan plekken waar geloofsruimte is waar te nemen. Stedelijke openbare ruimte wordt hiermee verruild voor openbare ruimtes (buiten het centrum) waar wel ruimte voor geloof wordt herkend. Er ontstaan als het ware voorkeursplekken die veelvuldig worden opgezocht en waar men zich prettig voelt om er te verblijven⁶⁸. Naast het opzoeken van plekken ten behoeve van een gebedsruimte worden ook plekken opgezocht om de drukte in de stedelijke openbare ruimte te vermijden. Zo geeft een gesprekspartner aan dat de '*natuur een gunstige omgeving vormt voor geloofbelevenis*'⁶⁹. Volgens Gesprekspartner 17 is er in de stad ook een dergelijke ruimte te vinden:

"Ik denk dat iedereen bepaalde rust momenten zoekt, dat hoeft niet per se vanuit geloof, iedereen wilt zich wel eens onttrekken van de dagelijkse routine. (...) ik ga vaak naar het Willemsplein [in Rotterdam-Zuid], hier kun je je auto parkeren en kun je lekker naar de Maas kijken. (...) aan de overkant, bij de Maastunnel, is [er] een mooi [groen] park. Kun je rustig zitten (...) Ik kom tot rust, ik hou van ruimte om me heen. Die plek is open, mijn blik moet ver kunnen gaan (...)".

Uit deze uitspraken blijkt dat bepaalde plekken worden opgezocht ter vermijding van de drukte en ten behoeve van meer geloofsbelevenis. Dit geldt ook voor gesprekspartner 6:

"(...) in de omgeving van de Erasmusbrug is er de kade waar je de auto kan parkeren; daar kan men (...) tot rust komen".

Aan de ander kant is sprake van het creëren van geloofsruimte in de stedelijke openbare ruimte waar weinig ruimte voor geloof wordt herkend. In dit verband geeft Gesprekspartner 11 aan:

“Als [ik] rust wil, dan zet ik m’n Ipod op [en] zet ik een christelijk nummer op.(...) dan luister ik echt naar de tekst, naar wat er in het nummer gezongen wordt”.

Afbeelding 15

Hieruit valt op te maken dat er een soort verzet wordt uitgeoefend tegen de drukte in de stedelijke openbare ruimte: er wordt geloofsruimte gecreëerd door te luisteren naar geloofsgerelateerde teksten⁷⁰.

De beleving van geringe geloofsruimte leidt tevens tot een soort verovering van plekken die voor andere doeleinden bedoeld zijn. Hierbij is sprake van duidelijke contestatie; men gaat de strijd aan. Gesprekspartners hebben hierbij verwezen naar het *‘bidden op straat’*⁷¹ (afbeelding 14) omdat er in het centrum van de stad geen gebedsruimte is. Ook is er door een gesprekspartner verwezen naar het *‘bidden in de kledkamers van winkels’*⁷². Tijdelijk worden deze ruimtes als gebedsruimte toegeëigend en zodanig gemaakt tot geloofsruimte.

Met betrekking tot het creëren van geloofsruimte komt als laatste naar voren dat het feit dat in de stedelijke openbare ruimte weinig ruimte voor geloof wordt herkend bij sommige gelovigen leidt tot een soort *confrontatie* door middel van het zelf creëren van geloofsruimte. De aanwezigheid van een stedelijke cultuur waar ongeloof heerst, leidt ertoe dat de stedelijke openbare ruimte gebruikt wordt als een ruimte om het ongeloof te confronteren met geloof. Sommige christelijke gesprekspartners geven aan betrokken te zijn bij de verspreiding van het geloof door op straat te evangeliseren⁷³. Resumerend kan er gesteld worden dat de stedelijke openbare ruimte valt te definiëren als een plek waar contestatie heerst (*‘contested space’*) in termen van weerstand, conflict (Low & Lawrence-Zuniga, 2003; 18) met als gevolg dat er concrete acties worden ondernomen zoals het creëren van geloofsruimte of het opzoeken van plekken waar geloofsruimte wordt beleefd.

Daar waar in de vorige paragraaf naar voren is gekomen dat gesprekspartners de stedelijke openbare ruimte construeren als een ruimte waar weinig ruimte voor geloof wordt herkend, blijkt uit deze paragraaf dat de stedelijke openbare ruimte hierdoor wordt gevormd tot een ruimte waar contestatie over heerst: *‘contested space’*. Dit wetende zal in de volgende paragraaf ingegaan worden op de effect hiervan op de mate van *‘sense of belonging’* in de stad.

4.3 Sense of Belonging in de stad

Stedelijke openbare ruimte wordt sociaal geconstrueerd. Vanuit geloofsperspectief is gebleken dat de stedelijke openbare ruimte beleefd wordt als een ruimte waar weinig ruimte is voor geloof. Eerder bleek dat de betekenis van een ruimte, als gevolg van diverse sociale constructies, niet te reduceren is tot slechts één enkele betekenis. Lefebvre (1991; 86) stelt in dit verband dat *“we are confronted not by one social space but by (...) unlimited multiplicity or uncountable set of social spaces”*. De diversiteit aan constructies blijkt volgens De Certeau (1984) uit de diverse verhalen die over een bepaalde ruimte verteld kunnen worden. Dit valt te begrijpen uit het feit dat in de stad diverse sociale groepen aanwezig zijn; dit is kenmerkend voor de hoge mate van *‘stedelijkheid’* in de stad (Van der Wouden, 1999; 11). Belangrijk is voor dit onderzoek wat de beleving doet met de

‘sense of belonging’. Nu we de belevenis vanuit geloofsperspectief hebben gezien en geconstateerd hebben dat de openbare ruimte wordt gemaakt tot een ‘contested space’, welk effect heeft dit op de ‘sense of belonging’. Hierbij is de 2^e gestelde onderzoeksvraag van belang.

Onderzoeksvraag: *Hoe verhoudt de inrichting van de stedelijke openbare ruimte zich tot gevoelens van ‘sense of belonging’ in de stad?*

In onderhavig onderzoek is niet alleen gezocht naar de belevenis van de stedelijke openbare ruimte, ook is gekeken naar de verhouding van deze belevenis met gevoelens van ‘thuis voelen’. Er is gezocht naar het effect van de belevenis van de stedelijke openbare ruimte op de mate van thuis voelen in de stad. Uit het theoretische kader is gebleken dat plekken getypeerd worden als een ruimte waarmee men zich al dan niet verbonden voelt. De aard van verbondenheid met een plek wordt bepaald door de diverse kwalificaties die men er aan geeft (Goffman, 1968; 235). Niet alleen de sociale context vormt een belangrijke factor voor gevoelens van ‘thuis voelen’, ook de fysieke omgeving speelt een belangrijke rol.

Naar aanleiding van de gesprekken met mensen die zich identificeren met geloof, valt op te maken dat een dergelijk effect van de belevenis van de stedelijke openbare ruimte op thuisgevoelens aanwezig is. Vanuit geloofsperspectief valt te onderschrijven dat er meer sprake lijkt te zijn van een ‘sense of belonging’ in de stad wanneer de inrichting hiervan enigszins duidt op de aanwezigheid van geloofsruimte en daarmee bepaalde wensen in de stad weerspiegelt. De belevenis van een beperkte ruimte voor geloof in de stad blijkt bepalend voor de mate van ‘sense of belonging’ in de stad. Dit is met name veel het geval bij gesprekspartners die zich identificeren met de Islam, zoals bij Gesprekspartner 4. Deze gesprekspartner is geboren in Turkije en is op zijn 11^e verhuisd naar Nederland. Inmiddels is hij naast zijn fulltime baan bij een accountancy bureau bezig met zijn 3^e studie (2^e universitaire studie). Hij geeft het volgende aan:

“In Rotterdam ontbreken religieuze plekken (...) [ik voel me in Rotterdam] Vervreemd, maar als die [religieuze] plekken er zouden zijn dan zou ik beter zijn voor de samenleving hier”.

Het lijkt erop dat hij zich meer thuis zou voelen bij de aanwezigheid van geloofsgunstige elementen in de stad, in zodanige mate dat hij meer maatschappelijk betrokken zou raken. Het gesprek vervolgde met de vraag of hij er aan denkt om terug te keren naar Turkije:

“Ja, ik voel me niet zo vrij. Ik heb hier gewerkt en moet dus iets terug doen voor de samenleving. Maar omdat de dingen niet aanwezig zijn die met mijn geloof te maken hebben (...) Eğitim olarak gelişmişim, ama manevi olarak sıkılıyorum”. [hij heeft zich hier goed kunnen opleiden, maar in termen van geloofsbelevenis voelt hij zich verhinderd]

Vanwege zijn opleiding, zijn baan en de mogelijkheid om in die zin iets te betekenen voor de samenleving, gaat het gesprek verder over hoe Rotterdam of Nederland ervoor zou kunnen zorgen om hem hier te houden:

“Als er hier van die mooie moskeeën en islamitische activiteiten zouden zijn en als mijn kind hier ook dat geloof kan uiten”.

Ook gesprekspartner 5, die tevens uit Turkije komt, relateert aan het ontbreken van islamitische elementen zoals de oproep tot gebed:

“Als ik de oproep tot gebed zou horen, zou ik me meer thuis voelen. Als Rotterdam dat doet dan zou ik me meer thuis voelen”.

Het gevoel van thuis voelen heeft volgens hem niet alleen betrekking op de aanwezigheid van islamitische elementen in de stad. Willekeurige geloofselementen blijken voor hem een rol te kunnen spelen:

“Als ik in een christelijke stad zou leven, zou ik me meer thuis voelen dan hoe ik me hier thuis voel”.

De besproken fragmenten uit de gesprekken met beide gesprekspartners kunnen mogelijk voortkomen uit cultureel getinte aspecten. Echter, soortgelijke factoren worden aangehaald door Gesprekspartner 12, een autochtone Nederlander die een aantal jaar geleden is bekeerd tot de Islam. Hij omschrijft zijn beleving van het thuis voelen in de stedelijke openbare ruimte als volgt:

“Het is niet zo dat ik me niet thuis voel. Of misschien ook wel. Kijk het zou zeker helpen in je thuislaten voelen als je als moslim meer mogelijkheden hebt om te bidden, als ze rekening met je houden. (...) als er ‘azan’ [oproep tot gebed] zou zijn (...) [Maar dat is] te hoog gegrepen (...) Als je ziet hoe alle andere wensen van andere mensen aan de orde komt en daarop ingespeeld wordt in het centrum, doordat mensen getrokken worden naar winkels en cafés en met reclameborden van Holland casino waar ik niets mee heb maar wel mee wordt geconfronteerd. Mijn wensen, dat ik af en toe gebed wil verrichten in de moskee en wil weten wanneer het tijd is [om te bidden], laat die wensen dan ook aan de orde komen. Laat die ‘azan’ dan maar loeien, zoals ook de muziek uit de cafeetjes loeit en de alcoholgeur uit de cafés is te ruiken en zoals ik al die borden van Holland Casino zie”.

Er valt op te merken dat Gesprekspartner 12 zich in mindere mate thuis voelt omdat hij buiten geconfronteerd wordt met elementen die niet in lijn zijn met geloof⁷⁴.

Ook voor Gesprekspartner 13 geldt dat hij zich hier minder thuis voelt. Dit relateert hij overigens aan zijn ervaringen in Kuala Lumpur tijdens een vakantie:

“(...) het feit dat ik daar [in Kuala Lumpur] terecht kwam in een hoog moderne samenleving met islamitische elementen [gaf mij het gevoel van thuis komen]. (...) in het westen is dat een soort van tegenstrijdigheid. (...) Je kon bidden op tijden dat je hier normaal niet kan bidden (...). Tijdens gebedstijd hoor je de ‘azan’ galmen over alle daken heen (...). Het gaat om de islamitische invloeden die daar zintuiglijk waarneembaar waren (...). Hier is dat in mindere

mate zo. (...) best met enige regelmaat zie je [in Kuala Lumpur] een moskee opdoemen. (...) Je voelt je thuis (...). Denk je er wel eens over na om daar te wonen? Ja, natuurlijk”.

Voor deze gesprekspartner lijkt in tegenstelling tot Rotterdam de stedelijke openbare ruimte in Kuala Lumpur wel voldoende ruimte heeft voor geloof doordat in die stad visuele en auditieve aspecten van de Islam te herkennen zijn. De gesprekspartner lijkt voor deze elementen dermate waardering te hebben dat hij zich meer thuis voelt in deze stad, zodanig dat de gesprekspartner overweegt te verhuizen naar deze stad.

Voorstaande heeft het belang van de belevenis van de stedelijke openbare ruimte en het effect hiervan op de mate van thuis voelen in de stad geïllustreerd. Men voelt zich als het ware meer thuis als de ruimtelijke omgeving bepaalde wensen weerspiegelt. Vanuit geloofsperspectief lijkt sprake te zijn van een lage mate van ‘sense of belonging’. Men onderschrijft dit aan de beperkingen in termen van geloofsruimte.

De uitspraken van gesprekspartners tonen echter dat de beoordeling van het lokale, de stedelijke openbare ruimte in Rotterdam, onlosmakelijk verbonden is met het beeld dat men heeft over andere stedelijke omgevingen. In dit kader is eerder in het theoretische kader gesteld dat het ‘thuis voelen’ bepaald wordt in relatie tot iets anders (Reinders, 2007). Tevens stelde Massey (1994) in dit verband dat de constructie van een plaats niet valt te begrijpen door alleen naar het lokale te kijken. De sociale processen die zich voordoen zijn volgens hem niet alleen van lokale aard, maar ook van mondiale aard. Hij stelt dat er een ‘global sense of place’ nodig is om plaatsen te kunnen begrijpen en om processen rondom thuis voelen in een stad te begrijpen.

Het zijn niet alleen de lokale factoren die bepalend zijn voor de ‘sense of belonging’ van mensen die zich identificeren met geloof, maar het zijn juist ook de niet-lokale factoren. Factoren die van mondiale aard zijn hebben effect op de mate van thuis voelen in de stad Rotterdam. Op een metaforische wijze bespreekt Gesprekspartner 15 dit proces als volgt:

“(...) ik denk dat je in Nederland over het algemeen wel kunt zeggen dat een moslim momenteel een zoetwatervis is in zoutwater. Dat heeft niet zo zeer te maken met dat het ook echt zo is, maar ook met hoe de omgeving eromheen evolueert en wat er gebeurt. 11 september heeft er eigenlijk voor gezorgd dat het zouter is geworden, terwijl het juist [net] steeds zoeter werd en steeds meer vermengd [werd] met andere gehalten water, bij wijze van spreken, en op een gegeven moment bam...11 september...en iemand gooit er ineens bakken met zout in. (...) Omgeving is heel belangrijk en creëert een bepaald gevoel. Als de omgeving zouter wordt, dan voel je je nog meer zoet”.

Hieruit is af te leiden dat het om een gebeurtenis gaat die zich elders heeft voorgedaan, maar wel effect heeft op de mate van thuis voelen in het lokale; er is een ‘global sense of place’ nodig.

In de gesprekken is veelvuldig ook vergelijkingen gemaakt tussen Rotterdam en andere steden (eerder hebben we de vergelijking met Kuala Lumpur kunnen zien, deze en vergelijkingen met andere steden zijn in meer detail bijgevoegd in bijlage 1).

De verwijzingen naar andere steden illustreren dat er sprake is van een door geloof ingegeven constructie van de stedelijke openbare ruimte. De gesprekspartners illustreren het feit dat Rotterdam weinig ruimte kent voor geloof aan de hand van constructies van de stedelijke openbare

ruimte in andere steden. Men maakt bijvoorbeeld duidelijk dat Rotterdam in vergelijking met andere steden geen historie kent en hierdoor geen ziel heeft. Wel is Rotterdam volgens velen vergelijkbaar als New York vanwege een vergelijkbare uitstraling van beide steden; de strakke en moderne architectuur in de stad zorgt immers voor een zakelijke uitstraling. Zoals eerder ook gezien wordt dit beleefd als zijnde niet in lijn met geloof; de aanwezigheid van historische gebouwen in een stad wordt door sommigen geassocieerd met ruimte voor geloof. Het belang van historische gebouwen voor de constructie van de stedelijke openbare ruimte als een plek die ruimte biedt voor geloof is ook terug te vinden in een uitspraak over Rome. Rome wordt door een gesprekspartner als een gelovige stad beleefd. Door deze gesprekspartner wordt aangegeven dat er op elke hoek van de straat een basiliek te vinden is. Ook wordt aangegeven dat de stad hiermee dermate veel geloof uitstraalt, dat dit zelfs leidt tot het gevoel dat ze zich in deze stad alleen maar onder gelovigen bevindt, zo geeft deze gesprekspartner aan⁷⁵:

“(...) hier [in Rome] zou Jezus gewoon naast me kunnen lopen”.

Ruimte lijkt hier dus bepalend voor de geloofsbeleving. De sociale constructie van de stedelijke openbare ruimte in Rome is dusdanig dat dit leidt tot de beleving van een geloofsfeer in die stad. Voor de gesprekspartner is deze beleving dermate van belang dat ze hierdoor zelfs de neiging krijgt om meer met geloof bezig te zijn. De fysieke ruimte leidt ertoe dat de stedelijke openbare ruimte als een ruimte wordt geconstrueerd waar ruimte is voor geloof. Gesprekspartner 11 zegt in dit kader:

“(...) als de gebouwen meer geloofsgericht zijn, dan heb ik het idee dat mensen die daar wonen allemaal gelovig zijn. Of dat zo is, dat weet ik niet”.

Uit het voorgaande is op te maken dat wanneer de fysieke ruimte geen geloof uitstraalt, er vanuit wordt gegaan dat de bevolking het geloof niet belijdt. Deze redenering bleek eerder op basis van het feit dat sommige gesprekpartners Rotterdam als atheïstisch omschreven, met als vaak genoemde reden dat de stad een zakelijke uitstraling heeft. Het belang van historie en architectuur is ook terug te vinden in de beleving van Praag. Een gesprekspartner geeft aan dat terwijl de stad atheïstisch is, dit niet te merken valt aan de architectuur waarin christelijke figuren zijn verwerkt. De stad creëert hierdoor toch als het ware een geloofsfeer⁷⁶.

Tot nog toe hebben we vooral gezien wat het effect is van de landscape van een stad op de beleving en de ‘sense of belonging’ in de stad. Echter, naast de ‘landscape’ speelt ook de ‘soundscape’ een rol in de mate waarin een plek als aantrekkelijk wordt ervaren. De oproep tot gebed vormt een belangrijk element vanuit geloofsoptiek gezien. Zo leidt de oproep tot gebed in Istanbul bij meerdere gesprekpartners tot een soort extase⁷⁷, in het bijzonder in de omgeving van de Blauwe Moskee. Naast de oproep tot gebed kent deze stad ook de geluiden van luidende klokken, aldus een gesprekspartner. De aanwezigheid van geloofsgunstige elementen in Istanbul en het ontbreken ervan in Rotterdam leidt er bij gesprekpartners toe dat ze zich in Istanbul meer thuis voelen. Istanbul is zowel voor de ogen als voor de geest strelend, aldus Gesprekspartner 4:

“In Istanbul worden er klokken geluid, maar in Rotterdam zijn er niet dingen die mijn ogen en geest strelen. (...) In Istanbul voel ik me echt thuis (...)”.

De stad biedt volgens gesprekspartner 12 de mogelijkheid voor een betere geloofsbelevenis:

“Ben laatst in Istanbul geweest, voelde me daar erg thuis (...) de moskeeën die aanwezig zijn. De islam betekent veel voor me, hier [in Rotterdam] zie je het nergens in terug komen, niet in de architectuur, daar is de Islam nadrukkelijk aanwezig. Ze laten [Islam] zien (...) in de gebouwen. Je hoort de ‘azan’. [Mijn godsdienstige belevenis] Die gaat omhoog.(...) Je voelt je fijn en vredig”.

De stedelijke openbare ruimte in Istanbul wordt hier dus duidelijk geconstrueerd als een plek waar in ruime mate ruimte is voor geloof. Tevens geeft de gesprekspartner aan dat hij zich in Istanbul thuis voelt. Ook Gesprekspartner 6 stelt:

“(...) in religieuze zin heeft [Istanbul] een belangrijke betekenis voor mij. Als je die minaretten ziet (...) Heel die sfeer heeft een mooie betekenis voor mij. Je vindt rust en wordt blij. Je voelt je dichterbij God op die plek”.

Zoals tevens uit voorgaande paragrafen bleek, geven gesprekspartners regelmatig aan dat er in de stedelijke openbare ruimte in Rotterdam weinig geloofsruimte is te bekennen. Dit wordt door de gesprekspartners geïllustreerd aan de hand van vergelijkingen met andere steden waar die ruimte er naar hun idee wel is. Rotterdam lijkt vanuit geloofsperspectief ver verwijderd van een stad als Istanbul of Rome, maar is met betrekking tot haar zakelijke uitstraling wel vergelijkbaar als New York. Men merkt een duidelijk verschil op plekken waar ruimte is voor geloof en plekken waar deze ruimte niet is te bekennen. Dat verschil is leidend in het definiëren van de stedelijke openbare ruimte in Rotterdam als een ruimte waar weinig ruimte is voor geloof wat weer in belangrijke mate bepalend is voor de ‘sense of belonging’ in deze stad. Door te refereren aan het al dan niet aanwezig zijn van stedelijke elementen die geloofsruimte illustreren in andere steden, wordt ondersteuning gezocht voor enerzijds utopische visies en anderzijds dystopische visies: de stedelijke openbare ruimte wordt geconstrueerd als een ruimte waar wel of juist geen ruimte is voor geloof en waar wel of geen sprake is van ‘sense of belonging’ in de stad. Zoals uit het voorgaande blijkt wordt door gesprekspartners bijvoorbeeld in negatieve zin verwezen naar een stad als New York en in positieve zin verwezen naar een stad als Rome of Kuala Lumpur.

Dit is ook wat Massey (1994) aangeeft met betrekking tot de betekenisgeving aan de stedelijke ruimte in een multiculturele stad. Er is allerlei input van buiten, van andere steden over de hele wereld. In dit verband geeft Massey aan dat het bijvoorbeeld onmogelijk is om een multiculturele wijk in Londen te begrijpen door alleen te kijken naar Londen. Hoewel deze wijk geografisch gezien in Londen is, zijn de sociale processen die zich voordoen niet alleen lokaal van aard, maar ook mondiaal van aard. De ‘global sense of place’, die volgens Massey nodig is om plaatsen te kunnen begrijpen, valt in dit onderzoek te onderkennen. Gesprekspartners verwezen met betrekking tot de stedelijke openbare ruimte in Rotterdam regelmatig naar andere steden⁷⁸. Op deze manier is de stedelijke openbare ruimte in Rotterdam vergeleken met de stedelijke openbare ruimte in andere steden. Zodoende is verwezen naar sociale repertoires die elders plaatsvinden.

Deze verwijzingen hadden de gesprekspartners nodig om aan de hand daarvan de stedelijke openbare ruimte in Rotterdam te construeren als een ruimte die weinig ruimte biedt voor geloof. Door Rotterdam te associëren met een zakelijke stad als New York of door juist te associëren met een stad waar wel ruimte is voor geloof, wordt door de gesprekspartners benadrukt dat er in Rotterdam weinig ruimte is voor geloof. Er kan gesteld worden dat men constant bezig is om een beeld te creëren.

De vergelijking geeft ook inzicht in de mate van 'sense of belonging' in Rotterdam. Door de vergelijkingen te maken met plaatsen waar men zich meer 'thuis voelt', wordt indirect een illustratie gegeven van datgene wat men mist in Rotterdam en van de mate van 'sense of belonging' in Rotterdam. De vergelijking met andere steden illustreert dat de beleving van de stedelijke openbare ruimte en het effect ervan op gevoelens van thuis voelen sterk verward is geraakt met beelden en belevingen over andere steden.

Hoofdstuk 5: Conclusies en aanbevelingen

In het theoretische kader is ingegaan op de sociologie van de ruimte. Subjectieve waarnemingen en belevenissen van fysieke ruimtes kunnen gezien worden als de sociale constructie van die ruimtes door verschillende actoren. Er worden betekenisvolle relaties gelegd met de omgeving (Low en Lawrence-Zuniga, 2003). De sociale constructie van ruimte is niet te reduceren tot één enkele betekenis, er worden juist, mogelijk door verschillende actoren, meerdere betekenissen aan ruimte gegeven. Afhankelijk van de persoonlijkheden of gedragingen van de actoren blijken ruimtes getypeerd te kunnen worden als ruimtes waar men zich verbonden mee voelt (Goffman, 1968). De diversiteit in beleving en gebruik van ruimte kan volgens Low & Lawrence – Zuniga (2003) ook leiden tot fricties, tot ‘contested spaces’. In onderhavig onderzoek is getracht zicht te krijgen op de manier waarop stedelijke openbare ruimte vanuit een religieuze identiteit beleefd en gebruikt wordt. Ten behoeve hiervan is in dit onderzoek ingegaan op mogelijke kwalificaties die vanuit geloofsperspectief worden toegekend aan bepaalde plekken in het centrum van Rotterdam. De bevindingen hieromtrent zijn in hoofdstuk 4 behandeld.

Het blijkt dat vanuit geloofsperspectief de stedelijke openbare ruimte in Rotterdam beleefd wordt als een ruimte waar weinig ruimte is voor geloof. In dit verband wordt ten eerste gewezen op de heersende cultuur in de stad. In het theoretische kader is verwezen naar de rationalisatie van de samenleving (Weber, 1920) en naar de processen die inherent zijn aan het modernisatieproces in steden: urbanisatie en technologische innovatie met als gevolg individualisme, anonimiteit en meer controle over de omgeving (Scott en Marshall, 2009), maar ook de teloorgang van religie als “cement van de samenleving” (Durkheim, 1912). De beleving van de stedelijke openbare ruimte vanuit geloofsperspectief is hier min of meer mee in lijn. Zo blijkt uit de gesprekken dat de stedelijke openbare ruimte zich kenmerkt door een cultuur van individualisme, anonimiteit en ongelof. Er is zoal sprake van ‘harde mentaliteit’, ‘doelloosheid’, ‘zwakke binding’, ‘consumptiedrang’ en ‘gebrek aan normen en waarden’.

Het blijkt echter dat de beleving van weinig herkenning van geloof in de stedelijke openbare ruimte zich niet alleen beperkt tot de stedelijke cultuur, zo wordt gewezen op de sfeer die de stedelijke openbare ruimte uitstraalt: de nadruk ligt op economie en vermaak, terwijl geloof naar het privé domein wordt verschoven. Hierbij speelt de prominente aanwezigheid van een stedelijke architectuur van zakelijkheid en hoogbouw in de stedelijke openbare ruimte in Rotterdam een bepalende rol. Redenerend vanuit de diverse functies die een stad zou kunnen bieden wordt opgemerkt dat er in hoge mate nadruk wordt gelegd op de economische- en de vermaaksfunctie; de stad biedt weinig ruimte voor geloof. De uitspraak van een gesprekspartner illustreert dit:

“We gaan steeds meer toe naar het idee dat mensen hun religie thuis moet houden. In de stad kom je om te winkelen en een terrasje te pakken, maar religie laat je thuis”.

In dit verband is eerder in het theoretische kader behandeld dat er zich in de stedelijke openbare ruimte een soort strijd voordoet en dat ondanks het toegenomen aantal gelovigen in de grote steden, in fysiekruimtelijk opzicht sprake is van secularisatie. Dit proces werd in het theoretische kader geïllustreerd aan de hand van een strijd die zich voerde op de Dam in Amsterdam in de 17^e

eeuw: met de komst van de bestuurlijke functie dankzij de bouw van het stadhuis (het huidige paleis) en de economische functie dankzij commerciële activiteiten zoals de vismarkt, was de religieuze functie, die belichaamd werd door de Nieuwe Kerk, verloren gegaan (Van der Wouden 2002; 122).

De beperkte aanwezigheid van geloof in de stedelijke openbare ruimte en het idee dat geloof beleefd zou moeten worden in de privésfeer wordt bekritiseerd; de stad wordt beleefd als een 'stad zonder hart', aldus een van de gesprekspartners. Er wordt (met name door islamitische gesprekspartners) gepleit voor meer ruimte voor geloof door middel van bepaalde elementen in de stedelijke openbare ruimte. Hierbij valt niet alleen te denken aan fysieke elementen, zoals gebedsruimtes en kapelletjes maar tevens aan een akoestiek element als de oproep tot gebed.

De stedelijke openbare ruimte wordt gevormd tot een ruimte waar contestatie over heerst. Daar waar de stedelijke openbare ruimte gedefinieerd kan worden als een ruimte die toegankelijk is voor iedereen (Lofland, 1998; 8-9), blijkt dat vanuit geloofsperspectief een aantal stedelijke elementen opgemerkt worden die de stedelijke openbare ruimte minder aangenaam of zelfs afstotelijk maken, in die mate dat dit zelfs leidt tot een gevoel van uitsluiting van bepaalde plekken. Zo roept de aanwezigheid van een beeld als 'Kabouter Buttplug' veel kritiek op. Tevens worden reclameposters waarop schaars geklede vrouwen weergegeven worden door vrijwel alle gesprekspartners als ongewenst ervaren. Als laatste biedt de stedelijke openbare ruimte vanuit geloofsperspectief ook minder openbaarheid vanwege bepaalde festiviteiten die beleefd worden als zijnde niet in lijn met geloof. In dit verband wordt door een gesprekspartner het volgende gesteld:

"(...) met de Gay Parade in Amsterdam [wordt] een ruimte van homofilie gecreëerd."

Zodoende wordt de stedelijke openbare ruimte gecreëerd tot een ruimte waar contestatie heerst ('contested space') in termen van weerstand en conflict (Low & Lawrence-Zuniga, 2003; 18). Overigens beperkt de reactie op het feit dat er weinig geloof wordt herkend in de stedelijke openbare ruimte zich niet alleen tot innerlijke weerstand, er is ook sprake van beweging of actie. Hierbij valt op te merken dat er in de reacties sprake is van een soort tweedeling. Aan de ene kant is er sprake van ontwijking van (dat deel van) de stedelijke openbare ruimte waar weinig ruimte voor geloof wordt herkend. Aan de andere kant is er sprake van duidelijke contestatie; men gaat de strijd aan. Zo wordt er juist gepoogd om in de stedelijke openbare ruimte geloofsruimte te creëren. Dit gebeurt onder andere in de vorm van 'bidden op straat' en aan de hand van 'evangeliseren op straat'.

In onderhavig onderzoek is niet alleen gekeken naar het effect van de beleving van de stedelijke openbare ruimte op de mate van 'sense of belonging' in de stad. Uit het theoretische kader is gebleken dat plekken getypeerd worden als een ruimte waarmee men zich al dan niet verbonden voelt. De aard van verbondenheid met een plek wordt bepaald door de diverse kwalificaties die men er aan geeft (Goffman, 1968; 235). Niet alleen de sociale context vormt een belangrijke factor voor gevoelens van 'thuis voelen', ook de rol van de fysieke omgeving is hierin aanzienlijk.

Uit de gesprekken is op te maken dat een dergelijk effect van de beleving van de stedelijke openbare ruimte op het thuis voelen aanwezig is. Vanuit geloofsperspectief is te onderschrijven dat er meer sprake lijkt te zijn van een 'sense of belonging' in de stad wanneer de inrichting hiervan enigszins duidt op de aanwezigheid van geloofsruimte en daarmee bepaalde wensen in de stad

weerspiegelt. De beleving van een beperkte ruimte voor geloof in de stedelijke openbare ruimte, daarentegen, zorgt voor een lage mate van 'sense of belonging' in de stad. Dit is overigens vooral het geval bij gesprekspartners die zich identificeren met de Islam.

De uitspraken van de gesprekspartners tonen echter aan dat de beoordeling van het lokale, de stedelijke openbare ruimte in Rotterdam, onlosmakelijk verbonden is met het beeld dat men heeft over andere steden. In dit kader is eerder in de theorie gesteld dat het 'thuis voelen' bepaald wordt in relatie tot iets anders (Reinders, 2007). Tevens stelde Massey (1994) in dit verband dat de constructie van een plaats niet valt te begrijpen door alleen naar het lokale te kijken. De sociale processen die zich voordoen zijn volgens hem niet alleen van lokale aard, maar ook van mondiale aard. Hij stelt dat er een 'global sense of place' nodig is om plaatsen te kunnen begrijpen en om processen rondom thuis voelen in een stad te begrijpen.

Het zijn niet alleen lokale factoren maar juist ook de niet-lokale factoren die de 'sense of belonging' kunnen bepalen. In dit verband zijn er verwijzingen gemaakt naar andere steden waar uit duidelijk wordt dat er weinig ruimte voor geloof wordt beleefd in de stedelijke openbare ruimte in Rotterdam. Het is bijvoorbeeld niet Istanbul, waar sommige gesprekspartners aangeven een extase mee te maken tijdens de oproep tot gebed, maar het is wel New York, omdat deze stad ook een zakelijke uitstraling heeft. De gesprekspartners merken een duidelijk verschil op tussen religieuze ruimte en niet religieuze ruimte. Dat verschil is leidend in het definiëren van de stedelijke openbare ruimte in Rotterdam als een plek waar weinig ruimte is voor geloof; deze beleving is voor sommige gesprekspartners bepalend voor de mate van 'sense of belonging' in de stad. Door te refereren naar de aanwezigheid van geloofsgunstige elementen of juist de afwezigheid van geloofsongunstige elementen in andere steden wordt ondersteuning gezocht voor enerzijds utopische visies en anderzijds dystopische visies: de stedelijke openbare ruimte wordt geconstrueerd als een ruimte waar wel of juist geen ruimte is voor geloof. Met betrekking tot een historische stad als Rome wordt door een gesprekspartner bijvoorbeeld het volgende gesteld:

"(...) hier zou Jezus gewoon naast me kunnen lopen",

Een andere gesprekspartner verwijst naar Kuala Lumpur waar in tegenstelling tot de stedelijke openbare ruimte in Rotterdam wel voldoende ruimte voor geloof wordt herkend. Voor deze gesprekspartner is het immers van belang dat er in de stad visuele en auditieve elementen van de Islam aanwezig zijn. Hij lijkt deze elementen zodanig te waarderen dat hij zich meer thuis voelt in deze stad en overweegt naar deze stad te verhuizen.

Door Rotterdam te vergelijken met steden waar men zich meer thuis voelt, wordt indirect een illustratie gegeven van datgene wat men mist in Rotterdam en van de mate van 'sense of belonging' in Rotterdam. Er is als het ware meer sprake van een gevoel van thuis voelen als de ruimtelijke omgeving bepaalde wensen weerspiegelt.

Aanbevelingen

De resultaten van dit onderzoek bieden de mogelijkheid om een aantal aanbevelingen te doen. De aanbevelingen zijn enerzijds gericht op het (stedelijk)beleid en anderzijds op verder onderzoek.

Het onderzoek was kwalitatief van aard. Hierdoor zijn de opgedane bevindingen onlosmakelijk verbonden met de ruimtelijke context, de stedelijke openbare ruimte in Rotterdam, waarin het onderzoek is uitgevoerd. Echter vanuit het oogpunt dat met name grote steden als gevolg van processen als globalisering van de economie, migratiestromen en toegenomen stedelijkheid met deels vergelijkbare transformaties te maken hebben, kan verwacht worden dat een deel van de aanbevelingen van toepassing zullen zijn op andere steden.

Ten eerste valt met betrekking tot (stedelijk)beleid op basis van dit onderzoek aan te bevelen dat indien het beleid gericht is op het binden en laten participeren van bewoners, men zich ervan bewust moet zijn dat de bewoner zich wil herkennen in de stad. Mensen willen herkenningspunten in de stedelijke openbare ruimte, de stedelijke openbare ruimte vormt immers het hart van de stad waar symboliek van uitermate belang is. Men wil zich kunnen identificeren met de stad waar men woont om zich zo thuis te voelen in de stad. Hierbij is het raadzaam om weg te blijven van een al te eenzijdige kijk op mogelijke identificaties door bijvoorbeeld jongeren. Een stad die een diversiteit aan sociale groepen kent, kent immers ook een diversiteit aan identiteiten. Uit onderhavig onderzoek is gebleken dat er sprake is van weinig herkenning van geloof in de stedelijke openbare ruimte. De beperkte herkenning van geloof leidt, met name onder jongeren die zich identificeren met de Islam, sterk tot het gevoel om 'terug te keren' naar het land van herkomst of te willen verhuizen naar een stad waar meer aanknopingspunten zijn met de Islam. In onderhavig onderzoek betrof het hoogopgeleide jongeren; zij zullen zonder veel moeite hun kansen vinden in deze landen. Aangezien er in Nederland, in het bijzonder in Rotterdam, sprake is van een tekort aan hoogopgeleide kenniswerkers en stedelijk beleid gericht is op het vasthouden en aantrekken van de midden- en hogere klassen, is het raadzaam hier gehoor aan te geven.

Ten tweede zou het goed zijn als men af komt van de bekrompenheid die de scheiding tussen kerk en staat met zich meebrengt. Er zal meer gekeken moeten worden naar het maatschappelijke rendement dat te behalen valt door handig en natuurlijk binnen de wettelijke kaders in te spelen op de identificatiepatronen door bijvoorbeeld jongeren, ook al wordt de identiteit voor een groot deel gevormd door geloof.

Ten derde, gekoppeld aan de vorige twee aanbevelingen, wordt aangeraden de functies die een stad kan bieden te heroverwegen. De stad vormt immers niet alleen ruimte voor werk en recreatie, maar zou ook ruimte kunnen bieden voor meer geloof, zolang daar voldoende vraag naar is. Ook zal men, nu er onder een meerderheid van de migrantenpopulatie het besef heerst Nederland niet te zullen verlaten, de verregaande fysiekrumtelijke secularisatie nogmaals tegen het licht moeten houden met het oog op de heersende identiteiten, levensstijlen en behoeften.

Met betrekking tot verder onderzoek zou het goed zijn om het thema dat in deze scriptie is onderzocht, uitgebreider op te zetten. Het onderzoek was verkennend van aard waardoor er rijkelijk kwalitatieve informatie vergaard en vastgelegd is. Vervolgonderzoek hierop zou kunnen putten uit dit databestand. Het zou in vervolgonderzoek goed zijn om naast Rotterdam een vergelijkbaar onderzoek uit te voeren in een andere stad. Zoals eerder gesteld is vormt de stedelijke openbare

ruimte in Rotterdam een relatief unieke grootstedelijke context als gevolg van de wederopbouw van het centrum na de bombardementen in de tweede wereldoorlog. Zoals veelvuldig opgemerkt door de gesprekspartners heeft het centrum een tamelijk moderne aanblik.

Verder is het interessant om een meer omvangrijke groep respondenten te selecteren en binnen deze onderzoekspopulatie vergelijkingen uit te voeren. Zodoende kunnen culturele en/of religieuze belevenissen beter onderscheiden worden.

Uit onderhavig onderzoek is gebleken dat vanuit geloofsperspectief de beleving van de stedelijke openbare ruimte weinig herkenning van geloof in de stedelijke openbare ruimte oplevert. Om meer gefundeerde aanbevelingen met betrekking tot stedelijk beleid te kunnen doen is het goed om dit kwalitatieve onderzoek te onderbouwen met statistieken gebaseerd op een kwantitatief onderzoek.

Tevens zal gekeken moeten worden naar andere factoren die bepalend zijn voor de "sense of belonging". Hierbij valt naast de stedelijke openbare ruimte te denken aan een andere invulling van het publiek domein, zoals het politiek klimaat. Ook is het relevant om te kijken naar de rol van de media in de mate van "sense of belonging".

Aan de methodische kant zou het goed zijn om de interviews aan te vullen met bijvoorbeeld het laten tekenen van kaarten. Een andere mogelijkheid is om gesprekspartners te vragen, al dan niet gericht, foto's te maken van de openbare ruimte, of om het interview af te nemen tijdens een wandeling door de stedelijke openbare ruimte om zodoende een meer gedetailleerd beeld te krijgen van de beleving van de stedelijke openbare ruimte.

Literatuur

Aalst, I. van & Ennen, E. (2002). *Openbare ruimte: tussen activiteit en attractiviteit*. Utrecht, juni 2002.

Aupers, S. (2005). *In de ban van de moderniteit. De sacralisering van het zelf en computertechnologie*. Amsterdam : Spinhuis Publishers.

Babbie, E. (2007). *The Practice of Social Research*. Thomson Wadsworth.

Bolt, G. & Torrance, M.I. (2005). *Stedelijke herstructurering en sociale cohesie*.

Zie:

http://www.nicis.nl/kenniscentrum/binaries/kcgs/bulk/onderzoek/2005/5/stedelijke_herstructurering_en_sociale_cohesie2.pdf

Bourdieu, P. (1990). Appendix: The Kabyle House or the World Reversed. In: *The Logic of Practice*. Cambridge: Polity Press, pp. 271-283.

Burgers, J. (1999). Stedelijke landschappen. Over de openbare ruimte in de postindustriële stad. In: Wouden, R. van der (red). *De stad op straat. Sociale en Culturele Studies - 27*. Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag.

Canatan, K. & Linders, D. (2004). *Sociale integratie...en de islam in Rotterdam. Feiten, teksten en publicaties over de islam en moslims in Rotterdam*. Projectbureau sociale integratie. Centrum voor Onderzoek en Statistiek (COS), mei/juni 2004.

Corbin, A. (1994). *Les cloches de la terre. Paysage sonore et culture sensible dans les campagnes au XIXe siècle*. Albin Michel, Paris.

De Certeau, M. (1984). *The Practice of Everyday Life*. Berkeley: University of California Press.

Donk, W.B.H.J. van de & Plum, R.J.J.M. (2006). Begripsverkenning. In: Donk, Van de W.B.H.J., Jonkers, A.P., Kronjee, G.J. & Plum, R.J.J.M. (red.) *Geloven in het publieke domein: Verkenningen van een dubbele transformatie*. Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid. Amsterdam University Press.

Dorst, M.J. van (2008). *Multicultureel gebruik van de buitenruimte*. Delft: TU Delft.

Durkheim, E. (1912). *The Elementary Forms of the Religious Life*. New York

Duyvendak, J.W. & Boonstra, N. (2002). *Integratie in de openbare ruimte*. Dit artikel is een bewerking van de nabeschouwing van het onderzoek van Boonstra, N., Duyvendak, J.W.,

Keune, C., Niborg, S. & Snel, E. (2002). *Vrijtijdsbesteding van Turken en Marokkanen in de openbare ruimte*. Verwey-Jonker Instituut, Utrecht.

Erlanson, D.A., Harris, E.L., Skipper, B.L. & Allen, S.D. (1993). *Doing naturalistic inquiry: A Guide to Methods*. Sage Publications.

Flores-Troche, N. (2007). De immigrant en het gras bij de burens. *Stedelijk interieur essays 2007*, nr. 6.

Flyvbjerg, B. (2006). Five Misunderstandings About Case-Study Research. Aalborg University, Denmark. Sage Publications: *Qualitative Inquiry*, Vol. 12 nr.2, April 2006 (219-245).

Freud, S. (1985). Future of an illusion. *The Pelican Freud Library*. Vol. 12, Harmondsworth: Penguin.

Gadet, J. (1999). *Publieke ruimte, parochiale plekken en passantenopenbaarheid: Jonge alleenwonende Amsterdammers over stedelijkheid*. Academisch proefschrift, Universiteit van Amsterdam.

Gemeente Amsterdam (2008). *Beleidskader Gebruik Vondelpark*. Stadsdeel Oud-Zuid.

Giddens, A. (1979). *Central Problems in Social Theory. Action, Structure and Contradiction in Social Analysis*. Houndmills: Macmillan.

Goffman, E. (1968). *Asylums. Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. Anchor Books.

Hall, E.T. (1968). Proxemics. *Current Anthropology*, Vol.9, No. 2/3 (Apr. – Jun., 1968), pp. 83-108. The University of Chicago Press on behalf of Wenner-Gren Foundation for Anthropological Research.

Hart, J. de (2008). Religieuze groepen en sociale cohesie. In: Schnabel, P., Bijl, R. & Hart, J. de (red). *Betrekkelijke betrokkenheid: studies in sociale cohesie. Sociaal en Cultureel Rapport*. Den Haag. December 2008.

Harvey, D. (2006). Space as a Keyword. In: *Spaces of Global Capitalism. Towards a Theory of Uneven Development*. Londen: Verso, pp. 119-148.

Heessels, M., Bosten, L. & Verhorst, H. (2008). *Stadsenquête Den Haag 2008*. DIMENSUS beleidsonderzoek. Bestuursdienst, Gemeente Den Haag. Oktober 2008.

Herten, M van. & Otten, F. (2007). *Naar een nieuwe schatting van het aantal islamieten in Nederland*. Centraal Bureau voor de Statistiek.

Korf, D.J., Wouters, M., Place, S. & Koet, S. (2008). *Geloof en Geluk: Traditie en vernieuwing bij jonge moslims*. Forum: instituut voor Multiculturele Ontwikkeling.

- Lefebvre, H. (1991). *The production of space*. Oxford: Blackwell
- Lofland, L. (1998). *The Public Realm: exploring the city's quintessential social territory*. New York: Aldine de Gruyter.
- Low, S.M. & Lawrence-Zuniga, D. (2003). Locating culture. In: Low, S.M. & Lawrence-Zuniga, D. (red.): *The Anthropology of Space and Place: Locating Culture*. Oxford: Blackwell, pp. 1-37.
- Marx, K. (1844). A Contribution to the Critique of Hegel's Philosophy of Right. *Deutsch-Französische Jahrbücher*. February 1844.
- Massey, D.B. (1994). A Global Sense of Place, in: *Space, Place and Gender*. Minneapolis: University of Minnesota Press, pp. 146-156.
- Nicis Institute (2008). *Trendgids voor de steden 2009*. Den Haag.
- Oosterling, H. (1998). Democratische kunst in de openbare ruimte. Enkele zichtlijnen. In: *Kunst en de openbare ruimte*. Symposium van de UvA, 15 september 1998.
- Pels, D. (2008). *Opium van het volk. Over religie en politiek in seculier Nederland*. De Bezige Bij.
- Ramadan, T. (2008). Educatie: kiezen voor vertrouwen. In: *NRC Handelsblad*, 12 april 2008.
Zie:
http://www.rotterdam.nl/rotterdam/internet/overig/rdm/Jeugd%20Onderwijs%20en%20Samenleving/tariq_ramadan/Article%20NRC%2012%2004%2008_Ned.pdf
- Reinders, L. (2007). *Nieuwe tuinen: Stedelijke vernieuwing en alledaagse ruimte in Schiedam Nieuwland*. Delft: Onderzoeksinstituut OTB.
- Reijndorp, A. & Nio, I. (1996). *Het stedelijk theater: ruimtelijk beleid en openbare ruimte*. Uitgeverij THOTH, Bussum.
- Rubin, H.J. & Rubin, R.S. (1995). *Qualitative Interviewing: The Art of Hearing Data*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Sar, J. van der & Visser, R. (2006). *Gratis en waardevol. Rol, positie en maatschappelijk rendement van migrantenkerken in Den Haag*. Stichting Oikos, Utrecht.
- Schinkel, W. (2007). *Denken in een tijd van sociale hypochondrie*. Kampen: Klement.
- Schinkel, W. (2009). *De productie van marginaliteit: sociale en fysieke ruimte van de moskee in Nederland*. Erasmus Universiteit Rotterdam.

Scott, J. & Marshall, G. (2009). *A Dictionary of Sociology*. *Oxford Reference Online*. Oxford University Press.

Soja, E.W. (1989). *Postmodern Geographies. The Reassertion of Space in Critical Social Theory*. Londen: Verso.

Soja, E.W. (1996). *Thirdspace. Journeys to Los Angeles and other real-and-imagined places*. Oxford: Blackwell.

Steenhoven, P. van der (2001) *Geloven in Amsterdam. Fact sheet nummer 5*. Het Amsterdamse Bureau voor Onderzoek en Statistiek, juni 2001.

Trouw (2008). *Liever een moskee in de kerk dan een commercieel bedrijf*. 9 juni 2008.
Zie: www.trouw.nl

UNFPA (2007). *State of World population 2007. Unleashing the potential of urban growth*. United Nations Population Fund.

Van der Wouden, R. (1999). De openbare ruimte als probleem? In: Van der Wouden, R. (red) *De stad op straat. Sociale en Culturele Studies – 27*. Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag.

Van der Wouden, R. (2002). Publiek domein en maatschappelijk integratie. In: Muster, S. & Ottens, H. (red.) *Strijd om de stad: sociale en economische integratie in de stedelijke samenleving*. Amsterdam: Aksant.

Vido, R. (2006). Religious City, irreligious City. *Socialni Studia*. no. 2, pp. 65-84.

VROM-raad (2002). *Smaken verschillen: Multicultureel bouwen en wonen*. Advies 032. Den Haag. 7 maart 2002.

Weber, M. (1920). *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie 1*. Tübingen: J.C.B. Mohr.

Zukin, S. (1995). *The cultures of cities*. Cambridge/ Oxford: Blackwell Publishers.

Internet:

www.devrijegedachte.nl:

www.integratie.net/kiem/index.html: *Dossier Religie*: Kenniscentrum Special: Religie als bron van samenwerking in de stad

www.kei-centrum.nl: *Dossier Openbare Ruimte*

Bekeken: http://www.kei-centrum.nl/view.cfm?page_id=5557 op 3 januari 2009.

www.rotterdam.info: *City Map Rotterdam*

Bekeken voor een versie zonder legenda:

<http://student.ugent.be/vinasag/images/announce/bustorotterdam/rotterdam.jpg> op 26 maart 2009

www.vandale.nl

Bekeken op 15 februari 2009.

www.vrom.nl: *Investeringsbudget Stedelijke Vernieuwing*

Bekeken: <http://www.vrom.nl/pagina.html?id=30968#b30958> op 3 januari 2009.

www.vrom.nl: *Spreektekst Forum-congres Voorbij de Vermijding*

Bekeken: www.vrom.nl/pagina.html?id=34928&term=%22publieke+ruimte%22 in januari 2009.

Bijlage 1: Vergelijking tussen Rotterdam en andere steden

Nederlandse steden

Door sommige gesprekspartners is Rotterdam vergeleken met andere steden in Nederland. Een belangrijke opmerking betreft de afwezigheid van historische gebouwen in Rotterdam in vergelijking met andere Nederlandse steden, zie Gesprekspartner 15: *“Oude gebouwen die hebben gewoon een ziel laat ik het zo zeggen. Met name het Stadhuisplein heeft geen ziel. Als je dit vergelijkt met [Den Haag, Amsterdam en] Utrecht, de grachten. In Rotterdam is het platgebombardeerd, dus heeft het geen ziel meer”*.

Hieruit is op te maken dat historische gebouwen een soort ziel geven aan een stad. Zo krijgt Amsterdam in de interviews een dubbele rol toegewezen; enerzijds wordt deze stad vanuit geloofsperspectief gewaardeerd vanwege de aanwezigheid van historie en omdat de stad als gezellig wordt beleefd in tegenstelling tot het zakelijke in Rotterdam⁷⁹. Dit leidt bij een gesprekspartner zelfs tot meer gevoelens van thuis⁸⁰. Hoewel Amsterdam als stad gewaardeerd wordt, wordt door sommige gesprekspartners ook gewezen op minder toegankelijke plekken in de stad, zoals de Wallen, maar ook straten waar er sekswinkels zijn. In dit verband zegt Gesprekspartner 17: *“(…) kijk naar Amsterdam, de Wallen, dat is ongeloof. En dat is in het centrum, daar is ruimte beschikbaar voor activiteiten die niets te maken hebben, geen rekening houden met God, zo heb je er meer in de stad, dat kom je gewoon tegen. Sekswinkels, porno, is ook gebruik van ruimtes waar ongeloof in uiting komt”⁸¹*. De Wallen vormt weliswaar een permanente stedelijke ruimte, maar er zijn ook ruimtes die een tijdelijk karakter hebben, zoals de Gay Parade. Als laatste wordt als ontoegankelijke plek het, eerder genoemde, gedeelte in het Vondelpark genoemd dat speciaal voor homoseksuelen is bedoeld.

Uit de beschreven belevenissen en constructies van de stedelijke openbare ruimte en het effect op de “sense of belonging” in de stad komt wellicht onterecht naar voren dat er een causaal verband bestaat tussen beide. Los van de constructie van de stad als kil, gezellig, geloofsgunstig, etc., kunnen thuisgevoelens simpelweg ook te maken hebben met de aanwezigheid van vrienden en familie in een stad. Dit wordt expliciet genoemd door een van de gesprekspartner, maar aannemelijk is dat dit voor meerdere geldt. Hij voelt zich wel thuis in Rotterdam, maar vooral omdat vrienden en kennissen in deze stad wonen en niet zozeer door de stedelijke bouw of de architectuur: *“(…) Rotterdam niet echt onwijs mijn stad. Ik voel me er thuis omdat ik er veel mensen ken heb er veel vrienden wonen, mensen waar ik vertrouwen in heb. Ik werk er. Ik heb er veel binding. Dat is Rotterdam voor mij. Maar het imago van de stad, de gebouwen ervan. Een dorp of een stad als Utrecht vind ik dan veel leuker. Qua bouw is dat het meer. Oude gebouwen, sfeer, meer rust, minder kil, dat is niet plat gegooid”* (Gesprekspartner 8).

Als laatste wordt er door Gesprekspartner 6 verwezen naar steden die kleinschaliger zijn en hiermee meer ruimte voor geloof kennen: *“(…) als we kijken naar de kleinere steden in Nederland waar het Christendom nog actief wordt beleefd, is er een rustiger sfeer te herkennen. Ook gaat het dan om een plek waar kerken vaker worden bezocht en waar het zondags op de straten druk is. Dit zie je wel. Ik denk dat hier dan dus juist als neutraal beschouwd kan worden omdat geloof in de steden minder prominent aanwezig zijn”*.

New York

Gesprekspartner 11 geeft aan dat ze bij Rotterdam een vergelijkbare belevenis heeft als bij New York; ze heeft in New York bij de Verenigde Naties stage gelopen. De uitstraling van de stad vanwege

Afbeelding 16

de gebouwen is strak, modern en zakelijk. Tevens ontbreken er historische gebouwen. Hiermee creëert de stad voor haar een uitstraling die ze associeert met ongeloof. Dit heeft bij geleid tot een vermindering van geloofsgevoel, terwijl ze in Nederland elke zondag de kerk bezoekt. Terwijl er volgens haar voldoende kerken zijn in New York, geeft ze aan dat ze er maar één keer is geweest en dat was meer om er maar geweest te zijn. Naast de uitstraling van de stad geeft

Gesprekspartner 11 aan dat er in New York tevens een stedelijke cultuur heerst met als kenmerken individualisme en materialisme: iedereen is op zichzelf gericht en alles draait om geld. Dit ziet ze terug in Rotterdam⁸². Hieronder een deel van de conversatie met Gesprekspartner 11:

- E: In New York maar één keer naar de kerk geweest?
- G11: Ja, en daarvoor was ik in Maleisië, en daar ging ik [net als in Nederland] ook elke week wel naar de kerk.
- E: Waarom in Maleisië vaker?
- G11: Ja, er wonen meer moslims. Dat had wel met mijn omgeving te maken.
- E: In New York had je geen gelovige in je omgeving?
- G11: Jawel.
- E: Niet je omgeving dan dus?
- G11: Ja, de sfeer is anders, geloof komt op de laatste plaats heb ik het idee. Ook al is Amerika goed om je geloof uit te oefenen, of je nou moslim of christen bent. In New York is [het] net als [in] Nederland, of nou ja, [net als in] Rotterdam.

Enerzijds is het de omgeving die bepalend is voor de geloofsuitoefening⁸³. In dit geval was er sprake van een soort wisselwerking tussen de twee geloven Islam en Christendom. De uitoefening van het ene geloof heeft effect op de uitoefening van het andere geloof. Anderzijds draait het om de constructie van een stedelijke sfeer die bepalend kan zijn voor de geloofsbelevenis.

Engeland (Londen)

Een gesprekspartner refereerde naar Engeland vanwege een nieuw beleid over het gebruik van de openbare ruimte. Zo geeft hij aan dat Nederland een tolerant land is: er is de vrijheid van godsdienst, maar tevens is er de mogelijkheid om buiten op straat te evangeliseren. In Engeland, daarentegen, ontstaan er meer beperkingen hieromtrent: er mogen geen folders meer uitgedeeld worden op straat⁸⁴. Deze vergelijking illustreert dat er in de stedelijke openbare ruimte in Nederland juist meer ruimte is voor geloof.

Nog een andere gesprekspartner verwijst ook naar Engeland, in het bijzonder naar de stad Londen. Deze stad wordt door hem geconstrueerd als een aantrekkelijke stad vanwege de aanwezigheid van parken in het centrum van de stad, historische gebouwen en een multiculturele samenleving⁸⁵. Uit deze opmerking is wederom af te leiden dat het ontbreken van historie in de stedelijke openbare

ruimte van Rotterdam wordt opgemerkt. Opmerkelijk is de wijze waarop de aanwezigheid van historische gebouwen in een stad door sommigen geassocieerd wordt met ruimte voor geloof.

Rome

Het belang van historische gebouwen voor de constructie van de stedelijke openbare ruimte als een plek die ruimte biedt voor geloof is ook terug te vinden in een uitspraak over Rome. Rome wordt door een gesprekspartner als een gelovige stad beleefd. Ze geeft aan dat er op elke hoek van de straat een basiliek te vinden is. Ook geeft ze aan dat de stad dermate geloof uitstraalt, dat dit zelfs leidt tot het gevoel dat *“hier zou Jezus gewoon naast me kunnen lopen”*⁸⁶. Ruimte lijkt hier dus bepalend voor geloofsbeleving. De sociale constructie van de stedelijke openbare ruimte in Rome is dusdanig dat dit leidt tot de beleving van een geloofs sfeer in die stad. Voor de gesprekspartner is deze beleving dermate van belang dat ze hierdoor zelfs de neiging krijgt om meer met geloof bezig te zijn.

Afbeelding 17

De fysieke ruimte leidt ertoe dat de stedelijke openbare ruimte als een ruimte wordt geconstrueerd waar ruimte is voor geloof. Gesprekspartner 11 zegt in dit kader: *“(…) als de gebouwen meer geloofsgericht zijn, dan heb ik het idee dat mensen die daar wonen allemaal gelovig zijn. Of dat zo is, dat weet ik niet”*. Hieruit is op te maken dat zij, wanneer de fysieke ruimte geen geloof uitstraalt, er vanuit gaat dat de bevolking het geloof ook niet belijdt. Deze redenering bleek eerder op basis van het feit dat sommige gesprekspartners Rotterdam als atheïstisch omschreven, met als veel genoemde reden dat de stad een zakelijke uitstraling heeft.

Praag

Het belang van de architectuur is ook terug te vinden in de beleving van de stad Praag. Een gesprekspartner geeft aan dat terwijl de stad atheïstisch is, dit niet te merken valt aan de architectuur waarin christelijke figuren zijn verwerkt. De stad creëert hierdoor toch als het ware een geloofs sfeer⁸⁷.

Istanbul

Een andere stad die in de gesprekken veelvuldig ter sprake is gekomen is Istanbul. Deze stad wordt geprezen door vrijwel alle islamitische gesprekspartners. Hierbij is de prominente aanwezigheid van

Afbeelding 18

de moskeeën in de stad een belangrijke factor⁸⁸. Zo geeft Gesprekspartner 4 aan: *“Ik merk een aantal betekenisvolle dingen op: park, fonteinen, water, groen en bomen. Mensen kunnen elkaar hier ontmoeten en in gesprek gaan met elkaar. Het is de geest strekend”*. Een andere gesprekspartner is er niet geweest, op de foto valt hem op dat hij in dat gebied de ruimte zou hebben om er te verblijven, zich te vermaken en vervolgens te bidden: *“Als ik Istanbul zou bezoeken, zou ik hier wel willen zijn op dit pleintje, het trekt me aan. Het ziet er mooi uit,*

historisch gebouw, plein ervoor waar je lekker rustig kan zitten, wat kan drinken. Het heeft wel wat. Wat doet het met je religieuze gevoelens? Dat ik me meer bezig houd met geloof. Als het tijd is om te bidden loop je zo naar binnen. Het trekt me gewoon (...) (Gesprekspartner 7).

Het is niet alleen de 'landscape' wat die plek zo aantrekkelijk maakt, maar ook de 'soundscape': de oproep tot gebed in deze stad. In het bijzonder in de omgeving van de Blauwe Moskee, leidt de 'oproep tot gebed bij veel gesprekspartners tot 'een soort extase'⁸⁹. Naast de oproep tot gebed kent deze stad ook de geluiden van luidende klokken, aldus een gesprekspartner.

De aanwezigheid van geloofsgunstige elementen in Istanbul en het ontbreken van dit soort elementen in Rotterdam leidt er bij gesprekspartners toe dat ze zich in Istanbul meer thuis voelen. Istanbul is zowel voor de ogen als voor de geest strelend, zie Gesprekspartner 4: *"In Istanbul worden er klokken geluid, maar in Rotterdam zijn er niet dingen die mijn ogen en geest strelen. (...) In Istanbul voel ik me echt thuis (...)".* De stad biedt zelfs de mogelijkheid voor een betere geloofsbeleving; Gesprekspartner 12 geeft aan: *"Ik voel me hier thuis. Ben laatst in Istanbul geweest, voelde me daar erg thuis, los van de zon, die de extra sfeer geeft, de moskeeën die aanwezig zijn. De islam betekent veel voor me, hier[in Rotterdam] zie je het nergens in terug komen, niet in de architectuur, daar is de Islam nadrukkelijk aanwezig. Ze laten [Islam] zien (...) in de gebouwen. Je hoort de 'azan'. Mensen worden naar moskee getrokken. Je voelt meer overeenkomsten. Wat gebeurt er met je godsdienstige beleving. Die gaat omhoog.(...) Je voelt je fijn en vredig".* De stedelijke openbare ruimte in Istanbul wordt hier dus duidelijk geconstrueerd als een stad waar geloofsruimte ruimte heerst. Gesprekspartner 6 stelt ook: *"(...) in religieuze zin heeft [Istanbul] een belangrijke betekenis voor mij. Als je die minaretten ziet (...) Heel die sfeer heeft een mooie betekenis voor mij. Je vindt rust en wordt blij. Je voelt je dichterbij God op die plek".*

Zoals in de vorige paragraaf bleek, geven gesprekspartners regelmatig aan dat er in de stedelijke openbare ruimte in Rotterdam weinig geloofsruimte is te bekennen. Dit wordt hier nog eens geïllustreerd door een vergelijking te maken met een andere omgeving waar die ruimte er wel is.

Rotterdam zou volgens Gesprekspartner 5 dan ook meer moeten 'streven naar de hardere vorm van neutraliteit en in die zin streven naar een betere weerspiegeling van de bevolkingssamenstelling in de stedelijke openbare ruimte'⁹⁰. Deze verandering in ruimtelijke zin zou volgens dezelfde gesprekspartner gevolg kunnen hebben op de "sense of belonging" in de stad⁹¹.

Een plein in Casablanca (Marokko) en een plein in Isfahan (Iran)

Afbeelding 19

Een vergelijkbare gewaarwording als in Istanbul wordt beleefd bij de vertoning van een foto van een plein in Casablanca (afbeelding 19) en een plein in Isfahan⁹² (afbeelding 20). Met betrekking tot het 'plein in Casablanca, geeft een gesprekspartner aan dat het plein niet alleen een ruimte vormt voor mannen om er naar de moskee te gaan, maar ook voor vrouwen en kinderen'⁹³. Dezelfde gesprekspartner geeft aan dat mensen er kunnen verblijven omdat er voldoende gelegenheid is voor vermaak: *"Komen gewoon gezinnen met kinderen (...) hier kunnen ze gewoon lekker relaxen. Aan de rand heb je ook een aantal cafés waar je kunt zitten en wat drinken. (...) Je ziet kinderen spelen, is relaxend"* (Gesprekspartner 7).

Op een soort gelijke wijze wordt door dezelfde gesprekspartner het plein in Isfahan geconstrueerd: *“(...) ook een mooi parkje (...). Hier zou ik ook rondhangen als het tijd is om te bidden. Hier kun je met je vrouw rondlopen en dat soort dingen”* (Gesprekspartner 7).

Dit soort plekken kunnen een activering van het geloof bewerkstelligen. Zo geeft Gesprekspartner 13 na het zien van een foto van Isfahan aan: *“Mooi om te zien, heel mooi. Waar we het eerder over hadden...dat je heel veel islamitische dingen in je draagt, waarmee je niks doet. Dit is ook weer zo iets dat juist beroep doet op al je islamitische dingen die je ook geleerd hebt. Dit haalt alles weer omhoog. (...) Deze setting...hier wordt je blij van”*.

Een andere gesprekspartner geeft aan dat hij zich, als op het plein in Isfahan de oproep tot gebed is, voorstelt dat dan de kleine geloofsruimte die hij met zichzelf deelt ineens vele malen wordt uitvergroet. Hij geeft aan dat je wordt geconfronteerd met iets wat je

Afbeelding 20

waarde en je kern is; dat geeft energie. Wel geeft de gesprekspartner aan *‘dat het ook aan de mensen ligt die daar zijn. Het zijn ook mensen bij wie energie loskomt in zo’n geval’*. Hij geeft aan dat er eendracht, binding is met die mensen doordat dezelfde ziel, krachten en energie worden gedeeld. Terwijl in Nederland die energie niet wordt gedeeld: *“(...) als je in Nederland bent is het alsof je een zoetwatervis bent in zoutwater. En hier [op het plein in Isfahan] alsof je zoetwatervis bent in zoetwater”*. Deze gesprekspartner geeft aan dat er in Nederland zelfs sprake is van afzwakking van die energie: *“Wat ik probeer uit te leggen [is dat] die mensen samen energie uitstralen en dat het hier [in Nederland] een beetje wordt afgezwakt door mensen die er naar kijken [met het idee]: ‘wat achterlijk dat ze naar de moskee gaan’”*⁹⁴.

Dit soort ruimtes hebben een effect op de “sense of belonging”: *“Als ik hier [op het plein in Isfahan] zou zijn, dan zou ik me echt thuis voelen. Ik zou er vaak naar toe gaan als dit in Nederland was”* (Gesprekspartner 5). Ook Gesprekspartner 7 geeft het nut aan van dergelijke pleinen: *“(...) dan zouden er ook meer vrouwen komen. Nu als we moskee hebben is het alleen maar mannen, mannen, mannen. Hier in Marokko en Iran [is het] vrouwvriendelijker”*.

Als laatste wordt Rotterdam met Marokko ook vergeleken om aan te duiden dat er in de stedelijke openbare ruimte weliswaar ruimte is voor geloof, maar dat hierbij het Christendom een dominante positie heeft. Door deze gesprekspartner wordt de stedelijke openbare ruimte geconstrueerd als een ruimte die weinig ruimte biedt voor de Islam als geloof: *“In Marokko heb je wel een hoop kerken. (...) Er zijn oude kerken, maar ook nieuwe moderne kerken met een plein eromheen midden in het centrum. Er wonen ook veel joden bij ons in Marokko, en die voelen zich gewoon Marokkaans”* (Gesprekspartner 7).

Kuala Lumpur

Zoals eerder ter sprake is gekomen bij het onderdeel over New York, gaf Gesprekspartner 11, die zelf christelijk is, aan dat ze in Maleisië meer met geloof is bezig geweest omdat er daar veel moslims waren die met hun geloof bezig waren. In vergelijking met Rotterdam wordt de stedelijke cultuur in Kuala Lumpur hiermee als gunstig beleefd.

Ook een islamitische gesprekspartner, die paar jaar geleden deze stad heeft bezocht, construeert de stad vanuit geloofsoptiek als een ideale stad. Hij geeft aan dat de stad een interessante en een

aantrekkelijke verhouding of samensmelting illustreert van de Islam en moderniteit. De gesprekspartner construeert de stedelijke openbare ruimte als een ruimte waar geloof aanwezig is doordat het geloof (in dit geval de Islam) zintuiglijk waarneembaar is. Hij geeft aan dat geloof auditief aanwezig is: de 'azan' (de oproep tot gebed) is expliciet aanwezig in de stad als vormgever van de stedelijke dynamiek rond gebedstijden. Doordat meeste winkels sluiten rond de gebedstijd, wordt er volgens de gesprekspartner de ideale mogelijkheid gecreëerd om te bidden. Tevens geeft hij aan dat geloof visueel aanwezig is: islamitische symbolen, zoals moskeeën en mannen en vrouwen met islamitische kledij. De inrichting van de stedelijke openbare ruimte en de aanwezigheid van zintuiglijk waarneembare elementen lijken effect te hebben op zijn (geloofs)identiteit. Hij stelt namelijk dat de waargenomen signalen beroep uitoefenen op de verworven islamitische waarden waardoor ze als het ware worden geactiveerd. Hierdoor is er bij de gesprekspartner sprake van thuisgevoelens, zodanig dat de gesprekspartner overweegt te verhuizen naar deze stad⁹⁵.

Hieruit is af te leiden dat de vergelijking met Kuala Lumpur een soort middel is om aan te duiden welke ruimte geloof krijgt in de stedelijke openbare ruimte in Rotterdam. Door visuele en auditieve aspecten aan te halen die voor hem een betekenis dragen als zijnde geloofsgunstige elementen, geeft de gesprekspartner een illustratie van een stedelijke openbare ruimte waar geloofsruimte heerst. Ook is uit deze uitspraken af te leiden dat de vergelijking met Kuala Lumpur een referentiekader biedt waarmee aangeduid wordt waar er meer sprake is van 'sense of belonging'. Als laatste wordt door middel van deze vergelijking ook een illustratie gegeven van datgene wat men mist in Rotterdam; de gesprekspartner mist in de stad een plein met daaraan een moskee, maar tegelijkertijd mist hij een stedelijke cultuur die hier de ruimte voor biedt: *"Het lastige is....stel dat je dit [een moskee aan een plein] hier in Nederland zou hebben...zou er veel ophef over zijn van allerlei partijen. Wanneer je er gaat bidden, weet je tegelijkertijd dat het merendeel van de Rotterdamse samenleving deze moskee niet wil. Het gebouw staat er dan wel, maar zonder steun. En in Maleisië staat iedereen erachter. Dat is omdat die ruimte voor hun een hele ander betekenis krijgt"* (Gesprekspartner 13).

Andere vestigingsvormen

Naast de bovengenoemde steden is er door de gesprekspartners ook verwezen naar een dorp of het platteland. Met betrekking tot het dorp wordt gerelateerd naar de cultuur die er heerst. Zo vermeldt een gesprekspartner die in een dorp is geboren en opgegroeid en naderhand is verhuisd naar Rotterdam, terug te willen verhuizen naar een dorp omdat hij vindt dat de cultuur wat gemoedelijker is⁹⁶. Door een andere gesprekspartner wordt gerelateerd naar een belangrijk aspect van de cultuur ten behoeve van geloof: de sociale controle die er in een dorp heerst. Dit wordt als gunstig beleefd wanneer het komt op de geloofsuiting; zo geeft een gesprekspartner aan dat zodra men in een dorp de kerk niet bezoekt, dit al gauw zal opvallen⁹⁷.

Met betrekking tot het platteland is er door een gesprekspartner, die op het platteland woont, aangegeven dat hij het fijn vindt om de stad te verlaten en terug te keren naar het platteland. In de vergelijking met het platteland geeft de gesprekspartner aan dat het platteland kent geen stedelijkheid kent; er heerst geen chaos als in een stad. Hiermee duidt de gesprekspartner aan op het ontbreken van een drukke menigte als winkelende mensenmassa en de afwezigheid van vele

Afbeelding 21

stimuli. De gesprekspartner geeft aan dat er op het platteland de natuur een vooraanstaand ruimte rol heeft; zo is er veel groen en zijn er veel vogels⁹⁸. Hiermee construeert hij het platteland als een omgeving waar in tegenstelling tot een de stedelijke openbare ruimte meer ruimte is voor geloof. Hij geeft namelijk aan dat er op het platteland de rust heerst om meer aan geloof te denken.

Hieruit wordt duidelijk dat het platteland niet zozeer aantrekkelijk is omdat alle bedenkbare vormen van geloofsgunstige elementen aanwezig zijn, maar juist omdat er geloofsongunstige elementen ontbreken op het platteland.

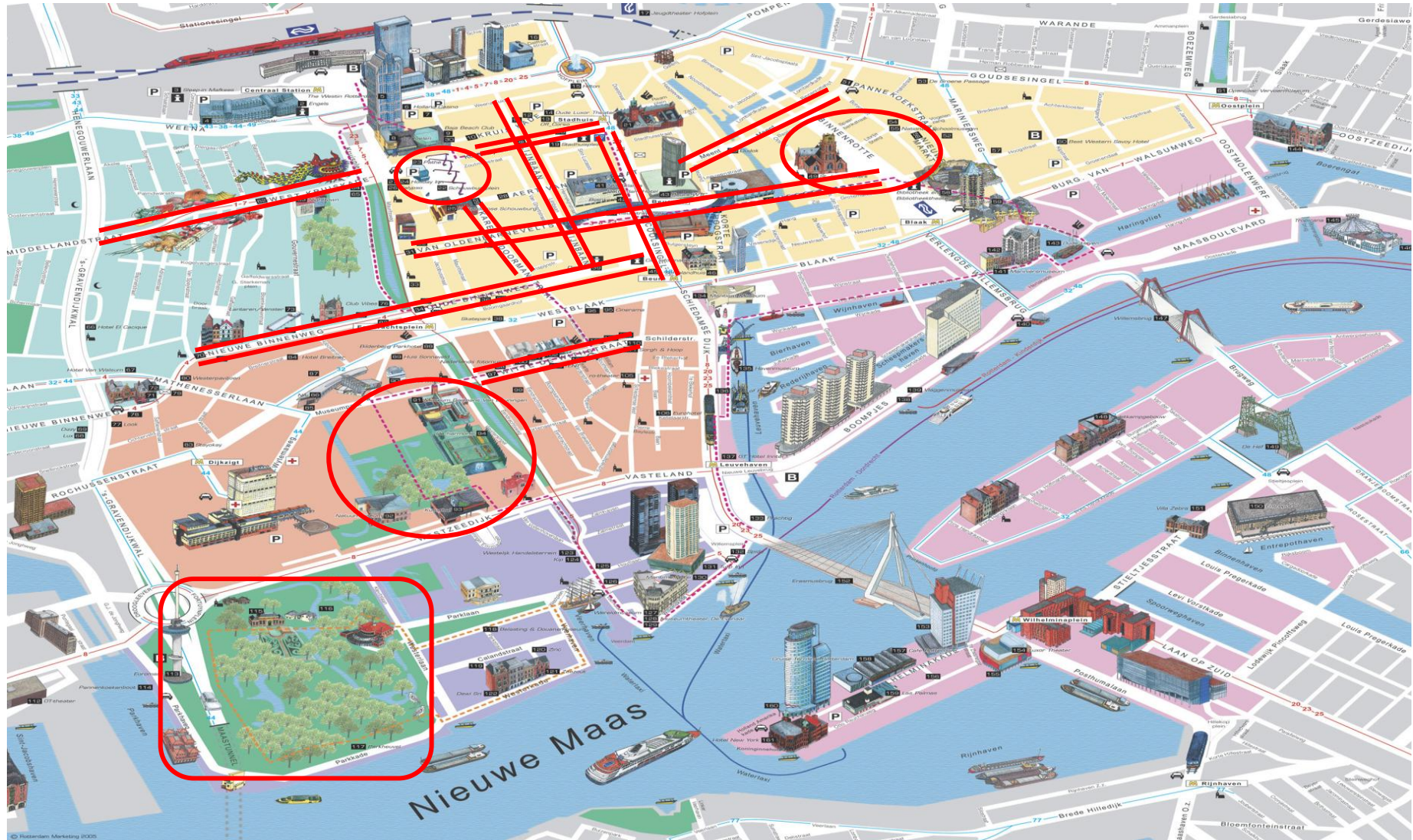
Ook Gesprekspartner 8 noemt een ervaring in een boerderij in Frankrijk, waar hij ook de ruimte kreeg om aan geloof te denken: *“(...) met mijn dispuut [zaten we op] een boerderij in Noord Frankrijk...na dag 2 merk je gewoon dat er een onwijze rust over mensen heen komt...factor rust en ruimte doet gewoon iets met het geestelement, dat is gewoon een feit, bijzonder fascinerend”*. Hiermee wordt door deze gesprekspartner verwezen naar een geloofsgunstige sociaal repertoire die elders in een geloofsgunstige ruimte plaatsvond. De verwijzing wordt gebruikt om de stedelijke openbare ruimte in Rotterdam te construeren als een ruimte dat weinig ruimte biedt voor het geloofsgunstige sociaal repertoire dat daar is begaan. Hiermee wordt de invloed van de identificatie met geloof op de belevenis van de stedelijke openbare inzichtelijk.

Historische vestigingen

Als laatste hebben twee gesprekspartners verwezen naar historische vestigingen. De gesprekspartners relateren naar sommige stedelijke aspecten van steden in het Ottomaanse Rijk. De ene relateert, zoals in de vorige paragraaf besproken, naar het belang van de begraafplaats in het centrum van de stad. De gesprekspartner vindt dit een belangrijke stedelijke element omdat hiermee de stedelijke openbare ruimte meer ruimte biedt voor geloof. De andere geeft aan dat pleinen een belangrijke rol speelden in die steden waarmee ruimte werd gecreëerd voor geloof. De gesprekspartner geeft namelijk aan dat het veelal om pleinen ging waar sprake was van religieuze activiteit doordat er aan het plein een moskee en/of een Koranschool zat, maar ook vond er op of aan het plein economische en bestuurlijke activiteiten plaats. De gesprekspartner vindt pleinen dermate van belang dat hij vindt dat deze ruimtes de rol hebben van vormgever van een beschaving⁹⁹.

Bijlage 2: De City Map Rotterdam

Bijlage 3: Citaten

---

¹ Gesprekspartner 8: “De binding tussen de mensen in onze stad is heel zwak. Mensen komen andere mensen tegen, maar als ze elkaar moeten groeten wordt het al moeilijk”.

² Zie ook Gesprekspartner 4: “Als je hier naar de gezichten kijkt, zijn mensen bezorgd”.

³ Zie ook Gesprekspartner 14: “Toename van egoïsme. Dat zie ik in reclame uitingen, op tv, pop star, I am a star..het woordje ‘ik’. Dat merk je ook in het verkeer, ik moet even daar heen, ik moet daar heen, waardoor de verbinding tussen mensen verloren gaan”.

⁴ Als gevolg dat bejaarden eenzaam achtergelaten worden, stelt Gesprekspartner 8: “Dat is een illustratie van dat de mens hard is”.

⁵ Gesprekspartner 2: “Vooral in de stad heeft men als het ware de illusie om dingen te controleren, terwijl je soms juist dingen moet overlaten aan God. De rust vinden is belangrijk. Maar de stad is altijd druk bezig, vooral aanpakken”.

⁶ Gesprekspartner 4: “Islam denkt constant aan andere mensen, of andere dingen, het staat voor denken aan mensen, liefde, eerlijkheid, vrede, rechtvaardigheid. In Rotterdam ontbreekt deze omgeving”.

⁷ Gesprekspartner 17: “Als ik in de stad loop...wat ik vind...Rotterdamse jongeren mist de inspiratie. Kijk maar wanneer je rondloopt op straat, kijk naar het gedrag, roekeloos, gaat nergens naar toe, geen richting, doelloos, bepaalde hangjongeren. Gebrek aan opvoeding, dingen die uit de mond komen, hoe ze zich gedragen, dat zijn dingen die beter kan. Dat zijn de dingen die ik zie. Soms ook dingen waaraan ik irriteer. Ik vind het jammer, want zij zijn de toekomst vind ik. Er ontbreekt heel veel op straat...normen en waarden. *Zie jij normen en waarden als een onderdeel van geloof?* Absoluut. Wijsheid ontbreekt op straat. *Hoe herken je dit op straat?* Gesprekken, het thema waarover men spreekt, bepaalde gedrag, houding, onverschilligheid in de houding. Hoe ze soms met hun omgeving omgaan, kijk maar naar de metro’s. Simpele dingen, gewoon papertje op straat gooien. (...) Ze zijn met verkeerde dingen bezig. Blown op straat en hoe ze omgaan met meisjes bijvoorbeeld. Dat soort situaties. Dat soort scenario’s dat mij laten concluderen ‘niet geloofs’. Waar komt dat gedrag vandaan...gebrek aan geloof, gebrek aan opvoeding, gebrek aan normen en waarden”.

⁸ Gesprekspartner 8: “Economische begrippen bepalen veel te sterk onze bezigheden misschien wel. Als dat het doel is, dan worden bepaalde dingen daar ondergeschikt aan. Als de liefde tussen mensen, de tijd die je voor elkaar hebt, de tijd die je aan familie besteed onderdruk komt te staan omdat je meer moet verdienen, omdat je onderneming zo belangrijk is. Dan wordt het een economische doelmatigheid, dan betaal je de rekening gewoon aan de andere kant”.

⁹ Gesprekspartner 14: *Is er een bepaalde heersende macht in de stad?* “Als ik helemaal terug ga naar de basis. Je hebt God en je hebt de duivel. Je hebt kinderen van God en mensen die nog geen kinderen van God zijn. (...) Maar mensen hebben ook een eigen wil, en worden gedreven door lusten en door begeerlijkheden. Bij sommigen zie je dat duidelijk en anderen zijn gewoon beschaafd, die weten een heel goed leven in deze wereld te leiden”.

¹⁰ Gesprekspartner 13: “Religie zorgt er voor dat de consumptiedrang vermindert”.

¹¹ Gesprekspartner 8: “Stad zonder hart. (...) Het is op een bepaalde manier wel een harde stad. Menselijk gezien. Het is erg individueel”.

¹² Zie wederom Gesprekspartner 13: “Mensen lopen daar met een mindset rond die me niet bevalt”.

¹³ Gesprekspartner 14: “Een beetje zakelijke uitstraling wel (...)”.

¹⁴ Gesprekspartner 12: *“Is er een bepaalde symboliek in Rotterdam herkenbaar, of de heersende macht?”* beantwoordt Gesprekspartner 12: “Het zakelijke, kille (...) dat zie je terug”.

¹⁵ Gesprekspartner 2: “Rotterdam is te modern en te artistiek” en “kille uitstraling”

¹⁶ Gesprekspartner 11: “Een kille, zakelijke stad, dat heeft voornamelijk met de gebouwen te maken (...)”.

¹⁷ Gesprekspartner 11: “Nee, ik zou niet Rotterdam gaan als je het geloof wil opzoeken nee. (...) de gebouwen (...) straalt helemaal geen warmte uit”.

Zie ook Gesprekspartner 12: “Grijze gebouwen, hoge gebouwen, anoniem, ijzeren metalen vloeren en wanden, zoals Pathe [op het Schouwburgplein]”.

¹⁸ Gesprekspartner 14: “(...) de economische opkomst. (...) dat is echt steeds meer, wat mij betreft vind ik het daardoor wel druk worden in de stad. Het schreeuwt naar je toe, de reclame, de hoge gebouwen (...)”

¹⁹ Gesprekspartner 13: “Alles is daar op afgestemd, de wegen ook. (...) alle wegen komen daarop uit, in het centrum, daar moet je zijn”.

²⁰ Gesprekspartner 13: “(...) de mensen in de stad krijgen een ‘overload’ aan stimuli over zich heen, waar door ze een soort van ‘wicked mind’ krijgen (...)”

Zie ook Gesprekspartner 17: “(...) geloof zie je niet op straat, je ziet roekeloos gedrag en wat er allemaal op je af komt, dan heb ik het over informatie, de verschillende prikkels die op je afkomen, daar is echt geen plaats voor geloof. (...) reclames, vitrines (...) Heel veel communiceert ongeloof, niet alles. Kijk maar naar flyers, die plakplaten”.

²¹ Gesprekspartner 4: “Haast, druk, materialistisch, economie”. (...) Niet strelend voor het oog en het geest (...) Veel beton”.

Zie ook Gesprekspartner 13: “Er komt geen moment voor als je daar [in Den Haag] aan het werk bent dat je een moment hebt van bezinning”.

²² Gesprekspartner 14: “(...) invloed op je energie niveau. Ik pik veel dingen op, erg gevoelig, die dingen moet je ook weer kwijt. Ik zoek ook niet bewust hele drukke plekken op. Dan heb je heel veel prikkelingen, ik word er gewoon moe van”.

²³ Gesprekspartner 13: [Religie is] alleen in de menselijke vorm [aanwezig], in uiterlijke herkenbaarheden. Het centrum is echt de plaats waar religie totaal geen ruimte heeft naar mijn inziens”.

²⁴ Gesprekspartner 17: *Waar is er ruimte voor geloof (op de city map)?* Je herkent de plekken waar mensen samen komen om geloof te belijden, kerken. Traditionele kerken zijn er volgens mij niet veel, zoals de Laurenskerk, met een kruis, met symbolen. In noord, of Kralingen, ja Kralingen, daar is ook zo’n soort kerk. Dan heb ik het over gebouwen. Er zijn wel verschillende geloofsgemeenschappen in de stad, die maken gebruik van een normale ruimte, niet herkenbaar als een kerk, die zitten in schoolgebouwen ofzo. Ook in het centrum. (...) Een kerk betekent God, is kenmerkend, kruis, symbolen, die je gelijk doen denken aan God. Een plek waar mensen samen komen om bezig te zijn met God. *Heb je dit soort plekken?* Ja, Laurenskerk, ze zijn er wel. Je herkent ze wel, je kunt er niet om heen”.

Zie ook Gesprekspartner 2: “Er zijn wel genoeg verschillende kerken. De voorzieningen zijn aanwezig”.

Zie ook Gesprekspartner 9: “Er zijn ook wel genoeg kerken in Rotterdam, als je in de rand komt of erbuiten, daar heeft de kerk toch wel weer een prominente plek. Iedereen weet toch wel een kerk te vinden. Hoe klein die dan ook is”.

²⁵ Gesprekspartner 9: “(...) dat komt ook doordat deze stad platgebombardeed is. Je hebt hier geen grote kerk in het centrum behalve de Pauluskerk. Die ben ik nooit echt tegen gekomen. In een stad heb je vaak een grote kerk met een plein of een markt eromheen, die mis je hier. Ik weet niet of er ooit één heeft gestaan. (...) Het viel me wel op dat je geen ijkpunt hebt zo van daar is het centrum. (...) als ik aan

---

stad denk, denk ik wel automatisch aan stad, kerk, marktplein. (...) Het maakt het wel overzichtelijker. (...) het hoeft niet per se, maar het geeft wel houvast qua omgeving”.

²⁶ Gesprekspartner 8: “(...) de Laurenskerk wordt ook voor alles gebruikt waar het voor uit komt. Ook voor feesten, daar stoor ik me ook aan. Het gebouw is niet zaligmakend. De kerk is maar een gebouw. God heeft ons niet op aarde gezet om gebouwen te beschermen. Het is maar materieel. Een kerk is wel godshuis, het is wel neer gezet om God te eren, als ze dan vervolgens van alles gaan doen om mensen te eren. Dan gaat het zijn doel voorbij (...) ik was er ook een keer toen allerlei verpleegkundigen een bul uitgereikt kregen, dat was in de Laurenskerk”.

²⁷ Gesprekspartner 5: “De koningintoren was een kerk en is nu een studenthuis geworden. Hieraan kan je zien dat de stad aan het materialiseren is. Hoewel ik geen christen ben, vind ik het jammer dat kerken hun functies verliezen. Ik vind dat een gemis. Dat gebeurt vaak. Dat kerken gesloopt zijn.

²⁸ Gesprekspartner 5: “Er is geen moskee in het centrum. Wel vreemd, dat is wel een behoefte gezien het aantal moslims. Rotterdam verdient wel een moskee in het centrum. Als je bijvoorbeeld naar Volendam kijkt, zou ik dat niet zeggen. Het is een waarheid, een realiteit dat moslims in de binnenstad wonen”.

Zie ook Gesprekspartner 7: “In het centrum zijn geen moskeeën”.

Zie ook Gesprekspartner 5: “Islam is niet terug te vinden in het centrum van de stad. Hij zegt dat hij het ook wel jammer vindt. Het gegeven dat er veel moslims zijn, kijk als er klein deel moslims zouden zijn, dan zou ik het begrijpen. Omdat er zoveel moslims zijn vind ik dat het weerspiegeld moet zijn. Je ziet ook wel Ramadan tenten, het komt steeds meer terug en terecht ook. Wat betreft architectuur zie ik het niet terug en hij zegt van wel Mevlana, maar dat is aan het randje van de stad.

Zie ook Gesprekspartner 12: “Ja, mijn wens zou zeggen, graag één moskee in het centrum zou genoeg zijn, maar wel in het drukke centrum (...) en [als je] in het parkje een hebt is al genoeg. De overige moskeeën zijn qua aantal voldoende”.

²⁹ Gesprekspartner 7: “Moskeeën zijn in oude gebouwen en de nieuwe Marokkaanse moskee [dat gebouwd wordt] in Rotterdam-Zuid is op een afgelegen gebied. Mevlana is echt afgelegen. Er loopt een spoor, een grote weg en voetbal stadions...tussen voetbalvelden in en honkbal. Het is echt aan de rand. Als je doorrijdt, kan je zo de snelweg op”.

Zie ook Gesprekspartner 7: “Een moskee is altijd of in oude gebouwen, of in een oude kerk en als het een moskeegebouw is, dan de rand van de gemeente”.

Zie ook Gesprekspartner 4: “Moskeeën staan er troosteloos bij”.

³⁰ Gesprekspartner 5: “Een echte stad dat moet een plein, een groot plein hebben, waar aan de rand een moskee, een kerk en een school is. Dat is echt voor mij een ideale stad. Ik vind dat pleinen echt belangrijk zijn. (...) Het is een plek wat de stad levend houdt. Beschavingen zullen dan ook altijd ontstaan in de stad en niet in een dorp. Niet zozeer om het dorp in een negatief licht te plaatsen”.

Zie ook Gesprekspartner 4: “Pleinen voor de moskeeën zorgen ervoor dat mensen zich uitlaten over hun zorgen en emoties. (...) Eigenlijk zou er ook een kerk moeten zijn op dat plein. Het belangrijke is dat er een sfeer moet zijn waar mensen vrij kunnen zijn, dus democratisch”.

³¹ Gesprekspartner 5: “...ik vind dat een plein een gedeelde plek moet zijn. Niet alleen een religieus plek, maar allerlei activiteiten moeten er zijn. De mens, de samenleving, alles moet er in weerspiegeld zijn. Net als dat mensen ook verschillende functies vervullen: enerzijds werken, anderzijds religie uitoefenen, maar ook economie en vermaak”.

³² Gesprekspartner 7: “(...) bij Mevlana heb je wel een plein bijvoorbeeld, maar dat is aan de rand, je hebt daar op het pleintje ook geen plek waar je iets kunt doen, wat drinken ofzo. Je gaat naar de moskee, en dan ga je weg. Je kan er wel gaan zitten, maar je gaat je vervelen”.

³³ Meer ruimte voor geloof kan volgens Gesprekspartner 2 ook bereikt worden door een kapelletje. Ze geeft aan dat er in het centrum van de stad ‘een gebrek is aan rustpunten als kapelletjes’. Ze vergelijkt een dergelijk kapelletje met één kamer in het VN gebouw in New York, die toegewijd is aan de Holocaust. Door de rust en de stilte vormt deze kamer een scherp contrast met het overige drukke deel van het gebouw. Zie hierover Gesprekspartner 2: “...soms wil je gewoon een kaarsje opsteken. Kaarsjes kunnen ook wel in de kerk opgestoken worden, maar die is niet zo vaak open. Terwijl een kapel toegankelijker is (...) Dit is er in Rotterdam niet, omdat mensen weinig met geloof hebben. Een kapel is een soort toevluchtsoord om de drukte van de stad te ontvluchten”. Overigens heeft Gesprekspartner 2 na dit gesprek wel een kapelletje gevonden in het centrum van Rotterdam.

³⁴ Een vergelijkbare omgeving waar ook rust te bereiken is en in die zin zelfs gedeeltelijk vergelijkbaar is met een kerk, is een park. In dit verband stelt Gesprekspartner 9: “In het park kun je dat [godsdienstige belevenis] zeker wel vinden. Ik heb dat ook wel heel vaak gedaan, in de periode toen mijn broer overleden was. Het klinkt natuurlijk gek om een kerk en park met elkaar te vergelijken, maar je kunt er wel hetzelfde, je zit er in je eentje, dus je kunt er rustig nadenken (...)”.

³⁵ Het is niet alleen een park of een kapelletje dat als een geloofsgunstig ruimtelijk element wordt beleefd. Gesprekspartner 4 verwijst naar de begraafplaats als een andere geloofsgunstige fysieke ruimte in de stad dat tevens als rustpunt kan dienen. Hij geeft aan dat in de steden in het Ottomaanse Rijk begraafplaatsen veelal in de binnenstad waren gelokaliseerd, zodat bewoners in hun dagelijks leven geconfronteerd werden met de dood. Het belang van het hiernamaals boven het wereldse werd hiermee gesymboliseerd, opdat de bewoners hun leven hierop inrichtten.

³⁶ Voor de gesprekspartners is dit van invloed op de belevenis van de stedelijke openbare ruimte. Het dient voor Gesprekspartner 4 bijvoorbeeld als een soort uitnodiging om zich tot het gebed te begeven en zijn maatschappelijk rol niet te vergeten. Het belang van de oproep tot gebed wordt door hem als volgt aangeduid: “(...) richt je niet teveel op wereldse dingen, doe je gebed opdat je aardig kunt zijn tegenover andere mensen. Soort waarschuwing, het nodigt je uit”. Tevens geeft Gesprekspartner 6 aan: “(...) als er oproep tot gebed is, dan is het gemakkelijker om direct (...) je gebed te doen. En daar haal je dan ook meer spiritueel of immaterieel kracht uit”.

³⁷ Gesprekspartner 14: “Mensen gebruiken veel dingen gewoon verkeerd, vanuit eigenbelang, egoïsme, begeerlijkheden. Dat is wat gecommuniceerd wordt en dat is wat aanslaat (...)”.

Zie ook Gesprekspartner 17: “Reclames, bepaalde normen en waarden, immoreel gedrag dat op je afkomt in de vorm van reclame. Allerlei soorten reclames, flyers met blote vrouwen die roepen om te komen naar hun bijeenkomst, hun plek. Ik denk dat dat meer aanwezig is, dat ongelooft is meer aanwezig, er wordt meer ongelooft uitgedragen dan geloof. Af en toe zie je van postbus 51 wel wat reclame-uitingen van niet vloeken, of vloeken stoort, dat is het enige. Dat kondigt geloof aan? Aankondigend van bepaalde normen en waarden wat volgens de overheid moet, verder allemaal prikkels, etalages, dat is hoe de stad koloniseert. (...)”

³⁸ Gesprekspartner 4: “Vrouwenrechten zijn ontbloot. Dit zijn geen rechten. In Islam heeft de vrouw zeven rechten en de man één recht. Het lijkt alsof het lichaam te koop is. (...) Binnen de Islam heeft de vrouw een belangrijke rol.

Zie ook Gesprekspartner 7: “Ze zeggen dat de Islam vrouw onvriendelijk is, maar hier wordt gewoon een vrouw verkocht eigenlijk, dit is pas vrouw onvriendelijk. Hier kun je eigenlijk niet naar kijken. Het past niet in ons geloof, ook niet in Christelijk geloof”.

³⁹ Gesprekspartner 8: “Kick, dat iemand die stickers daar heeft geplakt. Dan speel je met de behoeftes van mensen, daarom doen ze dat. (...) Je misbruikt het doel van seks en van lust. Je zit met zijn allen compleet flink mis te peren”.

Zie ook Gesprekspartner 6: “Dat er veel verkoopreclames op basis van ego streling en veel bloot is, is inmiddels bekend. Je ziet ook wel bij veel marketingtechnieken dat mooie dames worden ingezet. Dat ze veel bloot weergegeven worden is bekend. En wanneer ik deze foto zie, is dit een van de velen en het raakt me toch wel. Dat alles dermate bloot moet gebeuren zie ik als iets ten behoeve van economische doeleinden. Er wordt ingespeeld op de zwakke punten van mensen”.

⁴⁰ Gesprekspartner 12: “Bij de apotheek [in Rotterdam centrum] zie je gewoon een kont met een string van 2 bij 2 op de ramen.(...) Ik word er niet blij van. Het maakt je, je vraagt je af ‘waarom’ en je gaat bijna denken, waar is de moraal. Is er nog iets van ingetogenheid’.

⁴¹ Gesprekspartner 17: “Dit soort dingen [reclames met schaars geklede vrouwen], het probeert allemaal wat los te maken in je. Als je met je vrouw loopt en je kijkt er naar, dan zal je vrouw het niet leuk vinden. Op dat moment gaat je aandacht naar iets wat geen realiteit is, maar tussen je oren wel. Daar wordt ook in de Bijbel over gesproken. Je pleegt al overspel als je er aan denkt, er gedachten naar laat gaan, het heeft binnen je al afgespeeld, maar is nog niet in de wereld tot uiting gekomen. Geloof gaat ook over de wereld die je niet kunt zien, wat in je hoofd afspeelt. *Hoe verweer jij je?* Ik kan er niets aan doen, als je op straat loopt. Wat moet je er aan doen, ik ga naar huis, doet je kleding uit, gaat douchen. Je gaat naar de bijeenkomsten, met je broeders praten en je wordt weer schoon gemaakt in gedachten. Het is onkruid, onkruid ga je er uittrekken, als je het laat zitten dan heb je een probleem. Als ik met dit beeld in mijn hoofd blijf spelen, ga fantaseren”.

⁴² Gesprekspartner 14: “(...) een bepaalde lustopwekking waar verkoop aan vast hangt. Dat spreekt toch aan, maar mensen komen ook steeds meer in verweer, daarvoor hoef je niet te geloven per se. Zijn mensen die zich afvragen of dit geen dingen zijn die binnen je muren plaats moeten vinden. Er lopen ook kinderen. Jongeren zien dit, en die denken dat dit de norm is, daar maak ik me wel zorgen om”.

⁴³ Gesprekspartner 11: “Laatst daar een artikel over, er was een man in Amsterdam Oost die ging die poster eraf krabben ofzo, ook vanuit geloofsperspectief. Die man heeft het weggehaald of gekrabbd”.

Zie ook Gesprekspartner 13: “Laatst ging het ook om dit soort dingen er hing zo’n poster in de metro, was twee dagen geleden, was best ophef over. Er liep een moslim langs, en vond het bezwaarlijk, wat doet hij, met zijn nagel haalt hij heel die poster er af. Dat heeft voor veel ophef gezorgd. Mensen reageerden met: wat doe je nou, dit heeft een plaats in Nederland, je moet er afblijven, anders ga je maar terug. (...) Dit laat zien hoe mensen invulling geven aan wat toelaatbaar en wat niet toelaatbaar is in ruimte. Die moslim had zoiets van dit is slecht, ze vroegen waarom hij dit gedaan heeft, hij wilde mensen beschermen tegen dit, en kinderen beschermen. Waarom dit, een of andere vage schoonheid, dit is niet hoe een vrouw eruit ziet, hij wilde de gedachte veranderen”.

⁴⁴ Gesprekspartner 4: “...de mens is vergoddelijkt met een beeld”.

Zie ook Gesprekspartner 15: “Kijk mijn achtergrond...dan moet je schaamtegevoel hebben voor naaktheid en dit soort dingen zou je in principe niet in het openbaar moeten doen. Ik begrijp de kunst en het idee waarschijnlijk erachter...maar ik heb...nee. Dat is één kant van het verhaal, het ander kant is dat...ik heb een negatieve associatie met beelden. (...) Je mag geen afgoden dingen doen. Nou zeg ik niet dat mensen dat vereren, maar het heeft wel een beetje een duister iets”.

Zie ook Gesprekspartner 13: “Normaal kijk je er niet naar om. Maar het doet wel iets met je. Dit is onkuis (...)”

Wel is door Gesprekspartner 13 een uitzondering gemaakt op het beeld van Zadkine, omdat dit beeld als *immaterieel* wordt ervaren. Zie hierover Gesprekspartner 5: “(...) Zadkine beeld is niet materialistisch.” Hiermee geeft deze gesprekspartner aan dat het beeld een belangrijke betekenis draagt waardoor het niet bij voorbaat verstorend is vanuit geloofsoptiek.

⁴⁵ Gesprekspartner 9: “Kunst is kunst, oké, maar dat vind ik zo een raar beeld. Als ik ergens zou zitten en dat beeld zou er ook staan, dan weet ik niet of ik lang zou blijven zitten. Aanstootgevend vind ik het niet, maar het is gewoon debiel het is niet mooi”.

⁴⁶ Gesprekspartner 14: “Gewoon weg met dat ding”.

⁴⁷ Gesprekspartner 8: “Ik vind het denigrerend. (...) Bij protestanten heb je van die schoppers zitten die afgevallen zijn en dan van die [teksten op] bussen doen, dat worden hardliners aan de andere kant”.

⁴⁸ Gesprekspartner 4: “Mensen kunnen heel veel creëren maar vervolgens weten ze God niet te vereren, terwijl de mens van een druppel is geboren”.

Zie ook Gesprekspartner 5: “(...) vanuit islamitisch perspectief is het onzin...dit zijn allemaal verschijnselen van het materialisme”.

Zie ook Gesprekspartner 13: “Het is een gekleurde boodschap. Het is een boodschap die is ontstaan vanuit een bepaald perspectief”.

Zie ook Gesprekspartner 6: “Als ik dit zou zien dan zou het me raken. Ik zie dan dat bepaalde groepen actief bezig zijn om mensen naar hun eigen ideologie toe te trekken. Het zou me verdrietig maken. Maar ook zou ik stilstaan bij hoe het komt. Ik zou uitzoeken denk ik wie hier achter staat en wat de reden ervan is. (...) Het zou me ook wel kwaad maken. Dat de mensheid zelfs dit zou meemaken. Want je ziet het tegenovergestelde niet. Dat religieuzen op bussen zetten van dat je eigenlijk zou moeten geloven. Ik denk ook niet dat religieuzen dat zouden doen, want geloof moet uit je hart komen. Dus dan denk ik niet dat gelovigen zoiets zouden doen. Kortom, het maakt me verdrietig dat er zoiets gebeurt”.

Zie ook Gesprekspartner 10: “‘Haat’ vind ik het. (...) ‘er is waarschijnlijk geen God’ zegt me niks. Als je nou zegt ‘er is geen God’, dan maak je een statement. (...) Als je gelovig bent, dan doet het je niks. (...) het was voorspeld dat er afvalligheid zou komen. Gods volk tegen volkeren, bevingen...ja je weet dat het [de dag des oordeels] komt. Nou ja, die dingen zijn voorspeld. We werken aan een betere wereld”.

⁴⁹ Gesprekspartner 13: “Voor moslims is dat dus een bordje van *Pas op, kom hier niet*”.

⁵⁰ Gesprekspartner 7: “In Amsterdam heb je wel de Wallen wat niet toegankelijk is. (...) Islam is tegen prostitutie, daar kom je niet”.

⁵¹ Gesprekspartner 8: “Als iemand lekker naakt in een park wil liggen, dat gaat een beetje ver (...)”.

⁵² Gesprekspartner 13: “(...) de gay parade, daar zul je geen moslim aan treffen, ze willen hun kinderen verbergen omdat die ruimte dan een ruimte van homofilie wordt”.

⁵³ Gesprekspartner 8: “Dance parade vind ik altijd best kansloos”.

⁵⁴ Gesprekspartner 15: *Wat zou jij [onder neutraliteit] verstaan?* Ja, neutraal...dat is in het midden. Een midden van iets, het ijkpunt”.

Zie ook Gesprekspartner 17: “Neutraal van wat? (...) Neutraal is denk ik vrij zijn van”.

⁵⁵ Gesprekspartner 13: “Ik denk dat het sowieso niet kan bestaan. Alle zaken worden door mensen gemaakt, mensen zijn nooit neutraal en daardoor kan het niet bestaan. Als het geen betrokkenheid heeft met wat dan ook, maar dat is illusie, dat kan niet”.

⁵⁶ Deze uitspraak is een achteraf constructie aan de hand van notities, omdat dit interview niet was opgenomen.

⁵⁷ Gesprekspartner 5: “Het geeft je de vrijheid. Moslims krijgen het recht. Islamitische scholen en universiteiten, veel islamitische organisaties. (...) wel neutraal. Zowel de stad als de samenleving leven in harmonie, ze dragen elkaar niets op”.

⁵⁸ In dit verband geeft Gesprekspartner 3 aan dat Rotterdam je in de waarde laat in je religieuze beleving. Dit komt vooral door de heersende multiculturele samenstelling in de stad”.

⁵⁹ Gesprekspartner 14: “Ik denk dat [neutraliteit] veel te maken heeft met de politiek, die toch het beleid zet, en bij politiek heb ik altijd het idee dat je alle bevolkingsgroepen tevreden moet houden. Dat is een hels karwei, je moet altijd mensen teleurstellen. Over het algemeen vind ik het een fijne stad, tuurlijk heeft het zijn problemen, maar dat heeft vrijwel elke stad. Neutraliteit, ja ik denk dat je hier gewoon goed kunt leven, met welke achtergrond dan ook”.

⁶⁰ Gesprekspartner 9: “Dat het een plek is waar iedereen kan en wil komen, dat men zich niet bezwaard voelt om ergens te zijn”.

⁶¹ Gesprekspartner 13: “[Neutraliteit] is natuurlijk schijn. De vraag is wie zegt dat de ruimte neutraal is. Ik denk dat dat de staat is, en de staat zegt dat niet voor niets, er zit een bepaald denken achter. De vraag is wat dat denken is. Ik denk dat ze mensen doen laten geloven dat alle zaken aan elkaar gelijk zijn. Net hadden we het over consumptie drang. Het centrum is het voorbeeld dat ruimte niet neutraal is. Winkels roepen allemaal iets, en dingen die tegenstrijdig zijn. Neutraliteit is ver te zoeken”.

Zie ook Gesprekspartner 17: “Neutraal is het niet, waar je mensen hebt is het niet neutraal. Er zitten verschillende invloeden in deze stad, verschillende bevolkingsgroepen. (...) Ik kijk er natuurlijk naar vanuit mijn geloof (...)”.

⁶² Gesprekspartner 5: “Wat mij echt opvalt van de Rotterdams stad is dat als ze het hebben over kunst enzovoort, soms vind ik dat te neutraal. Het is te materialistisch. Je ziet echt niks terug van immaterieel (“maneviyat”). Ook niet alleen in islamitisch zin, maar willekeurig religie. (...) Het is er te materialistisch. (...) Het immateriële is minstens zo belangrijk, niet zozeer alleen vanuit islamitisch perspectief. Een willekeurig mens zou een evenwicht moeten bewaken tussen het materiële en het immateriële”.

Gesprekspartner 7: Qua Islam is het wel neutraal, omdat je hebt bijvoorbeeld de Turkse moskee [EB: de Mevlana moskee in Delfshaven]. Daar doen ze iedere vrijdag de oproep tot gebed. Maar qua positie...ze hebben buiten de stadslin gezet. Dus eigenlijk is het niet echt neutraal, maar het is eigenlijk tussenin. Je kan niet zeggen het is neutraal (...)”

Zie ook Gesprekspartner 12: “(...) je hebt wel kerken. Maar het feit dat de gemeente zich gaat bemoeien met de hoogte van minaretten van de moskeeën. Dat vertelt wel iets over dat ze zogenaamd die neutraliteit willen behouden, maar die neutraliteit wijst volgens mij nog te veel naar een soort humanistische leer, of hooguit een christelijke leer, maar ook het Christendom heeft de laatste tijd een mindere rol”.

Zie ook Gesprekspartner 7: “Er komt eindelijk een gebouw [de Marokkaanse moskee in Rotterdam-Zuid], en dan gaan ze daar heel de tijd moeilijk over doen. Terwijl het eigenlijk veiliger is. En je hebt minder last, want het is één locatie. Dus die kleintjes kunnen sluiten”.

Gesprekspartner 13: “Die mensen die willen dat de moskee weg gaat vinden dat Islam niet thuis hoort in Nederland, in die zin zijn zij ook helemaal niet voor neutraliteit”.

Zie ook Gesprekspartner 12: *Waarom is er geen moskee [in het centrum]? Wellicht omdat ze de neutraliteit willen bewaren”.*

⁶³ Gesprekspartner 12: “(...) als je het hebt over alcohol die rondom de straat wordt gedronken. Als je overal waar je loopt Heineken, Amstel borden ziet staan, en op terrassen met alcohol, en genot en muziek en gezeik. Als je het heel kritisch zou bekijken weet je dat het niet neutraal is. Er zijn veel mensen die dit niet fijn vinden dat de alcohol voor je neus staat en dat de muziek door je oren tettert. Wat is hier neutraal aan. Als mensen dit vervelend vinden dan is het voor hun niet neutraal (...)”

⁶⁴ Gesprekspartner 12: “Ik vind dit niet neutraal, verre van neutraal. Ik kan me hier niet in vinden. Dit is heel extreem, dit is ongeveer even extreem als vijf keer [per dag] ‘azan’ [oproep tot gebed] bij de moskee. Net zo extreem als een naakte persoon op straat. Als de wens en zo extreem worden doorgevoerd, dan ook voor mij. (...) Het is gewoon je eigen ding, eigen wens aan anderen opdringen. Dat is net als ik zei vijf keer ‘azan’ en flyers over Islam uitdelen. Zoals mensen het niet willen dat ze op straat horen ‘kom tot de Islam, kom tot de Islam, kom naar de moskee, kom naar de moskee’, zo worden wij ook geconfronteerd. ‘koop deze lingerie’, ‘kom naar dit café”.

Zie ook Gesprekspartner 13: “(...) dat laat zien dat de ruimte niet neutraal is. Dit verstoort de neutraliteit. Zie je hoe lastig het is om neutraliteit te waarborgen in de ruimte. Dit zou wel een inbreuk doen op de neutraliteit”.

Zie ook Gesprekspartner 8: “(...) als hun geloof is dat Rotterdam zo [met Kabouter Buttplug] fantastisch wordt, dan is dat hun overtuigen, maar ga dat niet mainstream of neutraal noemen. (...) Ik denk dat je met zo’n beeld geen afspiegeling geeft van de stad”.

Zie ook Gesprekspartner 13: “[Antigeloofteksten] stoort de neutraliteit”.

Zie ook Gesprekspartner 6: “Het billboard waarop staat dat God waarschijnlijk niet bestaat, verstoort wel de neutraliteit. Het gaat direct in op de persoonlijk gedachten van mensen. Het kan mensen redelijk verdrietig maken. Ook kan het mensen kwaad maken. En die blote foto is meer bedoeld voor economische winst. Hoewel sommigen tegen bloot zullen zijn en andere daarop tegen niets zullen hebben. Van die blote billboards denk ik niet dat het echt veel met de neutraliteit zou doen”.

⁶⁵ Gesprekspartner 12: “Ik denk zelf aan een lijn waarin iedereen zich kan vinden. Een soort van afgeleide van de mensen, van de bevolking. *Is dat hier in Rotterdam?* Ik denk te weinig. *Hoe herken je dat dan?* De humanistische leer wordt vaak aangenomen als de neutrale leer, en daar moet iedereen zich in kunnen vinden. Daarin is religie en staat gescheiden”.

Zie ook Gesprekspartner 13: “[Neutraliteit is] Verre van natuurlijk. Misschien wel verder dan het ooit geweest is. *Waar baseer je dat op?* Door de afwezigheid van religie in het publieke domein zeg maar. De manier waarop welke principe de staat toepast...het seculier model. De manier waarop wij onze land organiseren...dat zou zonder God moeten zijn. Dat is het begin van alles...het seculier denkbeeld over hoe wij dingen moeten besturen. Daarop zeg van...dat idee van dat we nu verder dan ooit zijn afgeweken van een neutraal publiek systeem heeft daarmee te maken”.

⁶⁶ Gesprekspartner 12: “Ja, dit [atheïsmecampagne] ken ik. Dit is een beetje het idee dat atheïsme steeds meer op komt en dat religie de neutraliteit aan het verpesten is. Terwijl ik denk dat je religie nauwelijks ziet in het publieke domein, ze hebben weinig te vertellen in de stad”.

Zie ook Gesprekspartner 8: “Geloof is iets van, nou als je geloof belangrijk vindt, ja dan leef je nog in het verleden. Daar komt een veel sterker niet-neutraal beeld naar voren”.

⁶⁷ Gesprekspartner 12: “Ik heb zoiets van, of die dingen als reclames [met schaars geklede vrouwen], etc. worden teruggenomen, zodat het neutraler wordt, of dat minder wens aan bod komen. Of betrek ook meer islamitische aspecten in de ruimte. En laat ze dan desnoods naast die blote beelden. Of neem de een beetje terug en versterk de ander een beetje, dat er een beetje tegemoet wordt gekomen en het een beetje overeenkomt met de bevolkingssamenstelling”.

⁶⁸ Gesprekspartner 1 geeft aan dat, vanwege het ontbreken van een gebedsruimte in het centrum van de stad, hij regelmatig een plek opzoekt waar wel geloofsruimte aanwezig is. De aanwezigheid van een gebedsruimte in de zijstraat van een winkelstraat buiten het centrum van de stad zorgt voor Gesprekspartner 1 dat hij deze straat vrijwel dagelijks bezoekt.

Zie Gesprekspartner 1: “Deze plek [de Zwart Janstraat] vervult een multifunctionele rol; een “all-inclusive” ideale straat. Privé, regelingen voor zijn zaak en voor geloof. Aanwezigheid van halal eten en hoofddoeken op straat zorgen ervoor dat de gesprekspartner zich op deze straat goed voelt. Hij bezoekt het dan ook bijna elke dag.

⁶⁹ Gesprekspartner 14: “(...) in de natuur staat het dichterbij, dat is rustig, kijk naar een boom, daar zit geen rechtlijnigheid, geen wiskundige formules, dat is gewoon allemaal vertakkingen, net als een rivier die door een land stroomt, niet een kanaal, dat is fantastisch”.

⁷⁰ Zie ook Gesprekspartner 13: “(...) cd’tjes met een lezing of een vrijdagspreek, dat doe ik erin [in de auto], en dat luister je en je denkt mee. Dat beïnvloedt je, sommige lezingen luister je één keer, sommige veel vaker”.

⁷¹ Gesprekspartner 1: “Een [islamitische] vriend heeft voor de Laurenskerk gebeden”.

Zie ook Gesprekspartner 7: “Er zijn ook mensen die gewoon buiten bidden omdat de moskee vol zit”.

Zie ook Gesprekspartner 14: Als je er lang bent in de stad, dan stompt het een beetje af. Dat merk ik wel, als ik niet goed bid, dan merk ik dat ik zwak ben, dan zie je een plaatje [reclameposter waarop een schaars geklede vrouw weergegeven wordt], je krijgt gewoon een klap. Je kunt het zien als je energie level, die daalt dan gewoon, dat krijgt gewoon een klap. *Hoe kan je je level weer omhoog krijgen?* Bidden. *Waar kan je bidden?* Ja, op een bankje of in een parkje. (...) Je hebt hier ook wel plaatsen waar je je terug kunt trekken. Of hier bij het WTC [Beursgebouw], naar de wc. *Wat is daar?* Rust, en het is altijd schoon en gratis.

⁷² Gesprekspartner 12: “Het hoeft voor mij geen grote moskee met 4,5,6 minaretten te zijn bij Stadhuisplein, maar gewoon gebedsvoorzieningen. Genoeg moslims die ik ken bidden in de kleedkamers van winkels (...) het zou fijn zijn als er gebedsruimtes zijn”.

⁷³ Gesprekspartner 17: “Er zijn (...) vaste momenten om georganiseerd het woord [van God] uit te leggen. (...) Het zijn puur momenten dat je dan flyert en mensen vertelt over het woord. (...) Over heel de wereld komen (...) broeders en zusters van dezelfde gemeente. (...) naar Rotterdam. Gedurende drie dagen gaan we dan de stad in, omdat wij natuurlijk heel dichtbij de stad zitten, onze gebouw, en dan gaan we het centrum in. Je loopt op de winkelstraat”.

⁷⁴ Gesprekspartner 12: “(...) mijn lievelingskleur is geel (...) En als ik bij Schouwburgplein loop kom ik in zo’n witte ruimte. Het is niet geel, maar het is oké. Als ik vervolgens al die billboards zie of cafeetjes of Holland casino, de blauwe kleur, dan neemt het thuis gevoel toch weer af. Je kunt wel steeds zeggen, ja maar geel is mijn lievelingskleur, maar dan wordt je depressief. Op een gegeven moment zeg je maar dit maakt niet uit, die blauw neem ik wel voor lief, terwijl je je eigenlijk lekkerder voelt in een gele omgeving”.

⁷⁵ Gesprekspartner 11: *Wat voor wijken/steden zijn dan bevorderlijk om met je geloof bezig te zijn?* Rome. Daar ben ik heel lang geleden geweest. Dat straalt gewoon geloof uit. Dat is gewoon een gelovige stad. Op elke hoek vind je een basiliek. *Ik toon een foto van Rome.* Oja, dat is Sint Pietersplein. *Wat gebeurt er daar dan?* Ja, ik was echt jong, je loopt er rond, maar toen al had ik het gevoel van ‘hier zou Jezus gewoon naast me kunnen lopen’. Is misschien overdreven gezegd, maar je wordt omgeven door allemaal mooie historische gebouwen die een geschiedenis hebben, die stralen geloof uit. Komt misschien door de architectuur. *Voel je je daar geloviger?* Ja, daar wil je je toch meer met geloof bezig houden, omdat je omgeven wordt door zo’n sfeer. *Hoe komt dat?* Ja, door de gebouwen dan misschien. Heel gek. Nu je dat zo zegt. Heel raar (...)”

⁷⁶ Gesprekspartner 5: “Als ik in Praag loop, ook al is het overgrote deel van de mensen atheïstisch, maar overall zie je christelijk figuren, je voelt de immateriële sfeer. Het hangt ook af van de architectuur”.

⁷⁷ Gesprekspartner 15: *Je bent in een aantal landen geweest. Zijn er plekken te noemen waar je die contact [met God] wel hebt gezocht?* Istanbul heeft indruk op mij gemaakt, met name het oude gedeelte. Bij de Blauwe Moskee, die wijk daar zo. Als er oproep tot gebed is dan is het helemaal kippenvol weet je wel. Het was echt zo van...ja dan voel je op je plaats. Want als er dan gebed is, dan denk je ‘oh man, ik heb nu toch niks te doen, ik ga meebidden’. *Deed je dat toen ook?* Ja. Op elke hoek staat een luidspreker, dus dan hoor je de oproep tot gebed. Toen mensen gingen bidden...ja, laat ik ook maar gaan. Ik heb er een hekel aan om de toerist uit hangen, ik wil het meemaken, ik wil het voelen, ik wil daar leven”.

⁷⁸ Deels komt dit doordat er tijdens de gesprekken foto’s van andere steden zijn vertoond, maar ook hebben gesprekspartners zelf spontaan gerefereerd naar andere omgevingen.

⁷⁹ Gesprekspartner 12: “(...) Amsterdam leuker, daar is meer sfeer, meer historie (...)”

⁸⁰ Gesprekspartner 11: “(...) ik voel me gewoon meer thuis in Amsterdam. De indruk die Rotterdam heeft achtergelaten is heel zakelijk, ook de mensen, niet zo levendig”.

⁸¹ Gesprekspartner 7: “In Amsterdam heb je wel de Wallen wat niet toegankelijk is. (...) Islam is tegen prostitutie, daar kom je niet”.

⁸² Gesprekspartner 11: “Dat straalt het [in Rotterdam] ook uit qua gebouwen: strak, modern, zakelijkheid, helemaal geen gezelligheid. Wat dat betreft vind ik het vergelijkbaar met New York. (...) daar heb je genoeg kerken (...), maar het gevoel is er gewoon niet. Ik moet ook toegeven, in de periode dat ik New York was [ben ik er] één keer geweest, en dat was maar om te zeggen dat ik naar de kerk ben geweest. (...) *Je omschrijf een stad die zakelijk en kil is,* “ja, dat associeer ik met ongelooft. In New York ook, iedereen op zich zelf gericht, individualistisch, materialistisch, het draait allemaal om geld. En dat heb ik bij Rotterdam ook. Misschien ook omdat het geen historische gebouwen heeft”.

⁸³ Gesprekspartner 11: “En als ik omringd ben door mensen die ook geloven, die ik niet eens ken, dan voel ik me toch ook gelovig en ga ik me er meer mee bezig houden”.

⁸⁴ Gesprekspartner 14: *Is er ruimte voor geloof?* Ja, het feit dat we er gewoon vrij rond kunnen lopen ja. Voldoende? Ja, Nederland is een tolerant land, dat wil zeggen dat iedereen mag belijden wat hij wil belijden, daar staat geen straf op. Ik verwacht dat dat in de toekomst wel gaat veranderen. Bijvoorbeeld in Engeland zie je nu regels die dat gaan beperken. Bijvoorbeeld in Engeland mag je geen folders mee uitdelen. Ik zie dat hier ook in de nabije toekomst hier gebeuren.

⁸⁵ Gesprekspartner 4: “In Londen zit in het centrum parken, dat ziet er mooier uit”. “In Londen is historie en veel meer multiculturaliteit”.

⁸⁶ Gesprekspartner 11: *Wat voor wijken/steden zijn dan bevorderlijk om met je geloof bezig te zijn?* Rome. Daar ben ik heel lang geleden geweest. Dat straalt gewoon geloof uit. Dat is gewoon een gelovige stad. Op elke hoek vind je een basiliek. *Ik toon een foto van Rome.* Oja, dat is Sint Pietersplein. *Wat gebeurt er daar dan?* Ja, ik was echt jong, je loopt er rond, maar toen al had ik het gevoel van ‘hier zou Jezus gewoon naast me kunnen lopen’. Is misschien overdreven gezegd, maar je wordt omgeven door allemaal mooie historische gebouwen die een geschiedenis hebben, die stralen geloof uit. Komt misschien door de architectuur. *Voel je je daar geloviger?* Ja, daar wil je je toch meer met geloof bezig houden, omdat je omgeven wordt door zo’n sfeer. *Hoe komt dat?* Ja, door de gebouwen dan misschien. Heel gek. Nu je dat zo zegt. Heel raar (...)”

⁸⁷ Gesprekspartner 5: “Als ik in Praag loop, ook al is het overgrote deel van de mensen atheïstisch, maar overall zie je christelijk figuren, je voelt de immateriële sfeer. Het hangt ook af van de architectuur”.

⁸⁸ Gesprekspartner 4: “Als je naar Topkapi in Istanbul kijkt dan zijn er moskeeën die verreizen en gebouwen die zindelijk (“sade”) zijn”.

⁸⁹ Gesprekspartner 15: *Je bent in een aantal landen geweest. Zijn er plekken te noemen waar je die contact [met God] wel hebt gezocht?* Istanbul heeft indruk op mij gemaakt, met name het oude gedeelte. Bij de Blauwe Moskee, die wijk daar zo. Als er oproep tot gebed is dan is het helemaal kippenvol weet je wel. Het was echt zo van...ja dan voel je op je plaats. Want als er dan gebed is, dan denk je 'oh man, ik heb nu toch niks te doen, ik ga meebidden'. *Deed je dat toen ook?* Ja. Op elke hoek staat een luidspreker, dus dan hoor je de oproep tot gebed. Toen mensen gingen bidden...ja, laat ik ook maar gaan. Ik heb er een hekel aan om de toerist uit hangen, ik wil het meemaken, ik wil het voelen, ik wil daar leven".

⁹⁰ Gesprekspartner 5: "Niet zozeer isfahan, maar als er een plein als bij Ayasofya (Istanbul) zou zijn dan zou het een betere weerspiegeling zijn van de samenleving".

⁹¹ Gesprekspartner 5: "Als er zo een plek als Sultanahmet in Rotterdam zou zijn, dan zou hij zich meer thuis voelen. Hij zegt dat er dan wel een ruimte als Sultanahmet in Rotterdam zou moeten zijn. Ik zou zeker in zo'n stad willen leven".

⁹² Wederom is dit het geval bij islamitische gesprekspartners.

⁹³ Gesprekspartner 7: "Dat is in Casablanca, de grootste moskee van Afrika. Iedereen is hier gewoon, vrouwen zijn er, kinderen spelen. Mensen wachten gewoon echt tot het volgende gebed is".

⁹⁴ Gesprekspartner 15: *Ik toon hem een foto van Isfahan in Iran waarop een plein met eromheen moskeeën zijn afgebeeld. Wat doet zo een ruimte met je gevoelens voor geloof?* Nu in deze situatie, als je in Nederland bent is het alsof je een zoetwatervis bent in zoutwater. En hier [op het plein in Isfahan] alsof je zoetwatervis bent in zoetwater. Anders kan ik het niet uitleggen. (...) hier buiten op straat is de kans kleiner dat je hem [geloofsbeleving] vindt, maar thuis dan pak je je moment om na te denken. Hier [in Isfahan] als er oproep tot gebed is...dan is het paff...ineens komt dat...die kleine ruimte die je met jezelf hebt is ineens vele malen uitgegroot. Ik denk dat dat het extreems is wanneer je naar Mekka gaat. Het is daar dat de energie die iemand heeft en de energie die wordt opgeroepen op het moment dat je wordt geconfronteerd met iets wat jouw waarde, wat jouw kern is, dan veer je een beetje op. Dan heb je wat meer energie. En als je naar dit plaatje [van Isfahan] kijkt, dan zijn er meer mensen bij wie energie loskomt, er is eendracht doordat je dezelfde ziel hebt, dezelfde krachten, dezelfde energie. En als je in Mekka bent, dan is dat nog vele malen sterker, want dan...al die mensen bij elkaar...dat groeit exponentieel, dat gevoel van energie. (...) En als je hier [in Nederland] buiten loopt, dan deel je die energie niet met anderen. (...) Wat ik hieraan [aan Isfahan] aantrekkelijk vind, is het feit dat er meer individuen zijn met wie je een binding hebt. En de energie die het bewerkstelligt. (...) Wat ik probeer uit te leggen, waarom ik dit zo gaaf vindt, omdat die mensen samen energie uitstralen en dat het hier een beetje wordt afgezwakt door mensen die er naar kijken [met het idee]: 'wat achterlijk dat ze naar de moskee gaan'...is negatief".

⁹⁵ Gesprekspartner 13: "Je had daar [in Singapore en in Maleisië] gebouwen en een ruimtelijke ordening waar we hier alleen maar van kunnen dromen. (...) smetteloze straten (...) Kuala Lumpur, daar was het niet zozeer de ruimtelijke inrichting, dat was ook wel hoog modern, maar het was iets anders dat mij het gevoel van thuis komen gaf. Dat was denk ik, achteraf gesproken, het feit dat ik daar terecht kwam in een hoog moderne samenleving met islamitische elementen. En in het westen is dat een soort van tegenstrijdigheid. (...) Je kon bidden op tijden dat je hier normaal niet kan bidden...je zit op school, je zit op werk. Maar daar heeft het een aparte plek gekregen. Tijdens gebedstijd hoor je 'azan' galmen over alle daken heen, winkels sluiten, sommige niet, maar heel veel wel...het sociale leven wordt er in die zin op aangepast. Het gaat om de islamitische invloeden die daar zintuiglijk waarneembaar waren, het oor en het oog. Je ziet de vrouw gewoon kuis gekleed, de man met het hoedje op en de mooie witte baard, dat zie je niet één keer zoals hier, maar gewoon overall, dat doet toch iets met je. *Wat doet het dan met je?* Je ziet symbolen van Islam. *Wat doet het met je geloof?* Ik denk, Je wordt als mens heel je leven gesocialiseerd, je krijgt veel dingen mee. Sommige gekoppeld aan Islam, sommige niet, die dingen bezinken in je hersenen. Op een gegeven moment kunnen er signalen op je uitgeoefend worden die een beroep doen op al die dingen. Bijvoorbeeld een man of vrouw in islamitische kledij, die zorgen ervoor dat al die islamitische zaken die je hebt meegekregen worden geactiveerd. Die bagage heb je in je, maar doordat je voortdurend geactiveerd wordt, wordt je geprikkeld. Dat vormt voor jou een aanleiding om een beroep te doen op je islamitische bagage die je in de voorgaande jaren van je leven hebt meegekregen. Hier is dat in mindere mate zo. Simpelweg omdat je hier zintuiglijk niet geprikkeld wordt. (...) De moskee ook, best met enige regelmaat zie je een moskee opdoemen. Als je op de snelweg rijdt, zoals hier [op de borden] Amsterdam of Rotterdam staat zie je daar borden met letverlichting met de gebedstijden. Vergelijkbaar met hier de reistijd tussen Den Haag en Rotterdam. *Wat doet dat met je?* Je voelt je thuis, je bent niet de enige die zich druk maakt om dat soort dingen. *Denk je er wel eens over na om daar te wonen?* Ja, natuurlijk".

⁹⁶ Gesprekspartner 8: *Je bent in een dorp opgegroeid. Denk je er wel eens aan om naar een dorp terug te keren.* "Ja, ooit als ik een gezin krijg wel. (...) ik hou gewoon van ruimte (...) En denk ook wel dat de cultuur wat gemoedelijker is, wat minder op het individu".

Zie ook Evangelist: "Dorpen zijn wat gemoedelijker. Dorpen staan veel meer open voor religie".

⁹⁷ Gesprekspartner 9: "(...) in een dorp eerder zult hebben van 'hé, waar was je'".

⁹⁸ Gesprekspartner 13: "(...) als je naar huis [op het platteland] rijdt voel je de stedelijkheid verdwijnen naar mate je naar huis rijdt. Dat geeft me toch altijd wel een goed gevoel. *Waarom?* Ik weet het niet, moeilijk om te zeggen. Het is vooral de rust. (...) Één van de dingen die daar in meespeelt, is ook de stedelijkheid die me op de een of andere manier niet bevalt. Mensen lopen daar met een 'mindset' rond die me niet bevalt. *Nog meer?* De drukte, de dichtheid. (...) ik denk dat het in mijn woonplaats ook gaat om dingen die er niet zijn die in Rotterdam wel zijn. Je hebt daar niet al die mensen massa om je heen die van winkel naar winkel gaan. Buiten is het groen, gras, bomen, vogels fluiten. De afwezigheid van de chaos zorgt ervoor dat de mogelijkheid bestaat om rustig te zitten en te denken, wat moet ik doen in de zin van geloof. Ben ik wel goed bezig, zou ik niet meer geld moeten geven aan armen. Dat soort dingen".

⁹⁹ Gesprekspartner 5: "In de Ottomaanse periode waren pleinen ("meydanlar") belangrijk. Er waren er moskeeën, Koranscholen ("medreseler") en economische activiteiten. Maar ook het paleis ("saray"). Ook werd er handel gedreven. Dat is de functie van een plein. Zo ontstaat een beschaving".